

Ślaski, Kazimierz

Z zagadnień rozwojowych plemion bałtyckich i zachodniofińskich w okresie wczesnofeudalnym

Światowit 24, 93-126

1962

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez **Muzeum Historii Polski** w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

KAZIMIERZ ŚLASKI

Z ZAGADNIENŃ ROZWOJOWYCH
PLEMION BAŁTYCKICH I ZACHODNIOFIŃSKICH
W OKRESIE WCZESNOFEUDALNYM

1. W historiografii europejskiej ostatniego półwiecza poważną pozycję zajmują publikacje odnoszące się do dziejów regionu nadbałtyckiego. Poświęcono w nich szczególnie wiele uwagi problematyce okresów: przedfeudalnego i wczesnofeudalnego. Taki stan rzeczy był wynikiem rozwoju badań archeologicznych, ale pozostawał również w związku z tendencjami politycznymi, które przejawiały się mniej lub więcej otwarcie w pracach przedstawicieli poszczególnych krajów nadbałtyckich. Charakterystyczny przykład owych sprzeczności stanowi zbiór referatów, wygłoszonych na pierwszym kongresie historyków krajów bałtyckich w Rydze w 1937 r. Wspomniane akcenty polityczne przyczyniły się do nierównomiernego naświetlenia poszczególnych zagadnień i prowadziły niejednokrotnie do zupełnego zniekształcenia obrazu procesów dziejowych.

Największa rozbieżność poglądów zaznacza się na tle oceny udziału ludów bałtyjskich i zachodniofińskich w życiu gospodarczym i politycznym zlewiska Bałtyku. Obok fantastycznych teorii o istnieniu w I tysiącleciu n.e. ukształtowanych „królestw” lotewskich czy estońskich spotyka się również tendencje do pomniejszania osiągnięć rozwojowych tych grup plemiennych i doszukiwania się wszędzie wpływów skandynawskich¹. W obecnej chwili, kiedy badania archeologów oraz historyków radzieckich, skandynawskich, fińskich i polskich rozszerzyły znacznie bazę źródłową, a osiągnięcia materialistycznej metody historycznej pozwalają na bardziej słuszne wartościowanie zjawisk dziejowych, można już podjąć próbę ustalenia głównych linii rozwojowych tego zagadnienia. Szczupłe rozmiary niniejszego atrykułu nie pozwalają, oczywiście, na wyczerpanie całości problematyki; zmierza on jedynie do zwrócenia uwagi na główne prawidłowości historyczne, rysujące się na tle dziejów ludów wschodniego Bałtyku w dobie wczesnego feudalizmu.

¹ Por. J. Zutis, *Oczerki po istoriografii Łatwii*, cz. I, Riga 1949.

2. Układ podziałów etnicznych w regionie wschodniego Bałtyku, znany nam na podstawie źródeł z XIII w., był wynikiem przemian, zachodzących na przestrzeni wielu stuleci.

Prusowie zajmowali u progu n. e. odcinek wybrzeża między ujściem, Pasłęki i Niemna. A w VI—VII w. posunęli się aż po dolinę Nogatu. Na południowym zachodzie osadnictwo ich spotykało się na wyżynie nizinno-mławskiej z osadnictwem mazowieckim i chełmińskim. W XI—XII w., a prawdopodobnie i wcześniej, na prawy brzeg Wisły, do Pomezanii przenikało liczne osadnictwo pomorskie. Zachodnią część pasa Pojezierza Mazurskiego zajmowali pruscy Galindowie, a wschodnią pokrewni im Jaćwingowie, których terytorium rozciągało się aż do środkowego biegu Niemna. Siedziby najbardziej wschodniego plemienia pruskiego — Skalawów obejmowały również południową część obecnego rejonu Šilute (Litewska S. R. R.) na prawym brzegu tej rzeki.

Plemiona litewskie zajmowały większość terytorium obecnej Litewskiej S. R. R., z wyjątkiem wybrzeża, zamieszkanego przez Kurów, i terenów jaćwieskich na lewym brzegu Niemna. W pierwszych stuleciach n. e. obszar rozsiadlenia ludów bałtyjskich rozciągał się również dalej na wschód, aż po górny Dniepr, Okę, a być może i górną Wolgę. Około połowy I tysiąclecia n. e. poczęło przenikać tutaj osadnictwo wschodniosłowiańskie. Proces ten przebiegał stosunkowo szybko. Słowianie pojawiają się niemal równocześnie nad górną Dźwiną, w Pskowszczyźnie i nad jeziorem Ilmeń. Miejscowa ludność pochodzenia bałtyjskiego względnie fińskiego uległa stopniowej asymilacji w ciągu pierwszego i w początkach drugiego tysiąclecia. W XIII w. wschodnia granica litewskiego terytorium etnicznego przebiegała w przybliżeniu od źródeł Gauji i Dżisny, na zachód od jeziora Narocz, do ujścia Mereczanki do Niemna².

Wzdłuż wybrzeża morskiego od ujścia Niemna aż po ujście Venty rozciągały się dziedziny Kurów, zaliczanych do łotewskiej grupy językowej. W I tysiącleciu n. e. osadnictwo kurońskie sięgało dolinę rzeki Miniji, aż po Telšiai i Seda (Litewska S. R. R.), oddzielając wąskim pasmem od morza litewskich Żmudzinów. Posiadłości Kurów dzieliła od sąsiedniego łotewskiego plemienia Zemgalów linia, zmierzająca w przybliżeniu od Mazeikiai (Litewska S. R. R.) po źródła Abavy. Rzeka ta do połowy I tysiąclecia n. e. stanowiła z grubsza granicę między Kurami a fińskimi Liwami.

Liwowie zajmowali w tym okresie północną część dzielnicy Kurzeme (Kurlandia) oraz południowe i wschodnie wybrzeże Zatoki Ryskiej po Salatsgriva

² Petri de Dusburg, *Chronicon terrae Prussiae*, ed. M. Toeppen, *Scriptores Rerum Prussicarum*, t. I, s. 133: „...ad terram Scalovitarum que sita est in utroque littore Memele”; J. Hoffmann, *Die spätheidnische Kultur des Memellandes*, „Schriften der Albertus Universität”, 29, Królewiec 1941, s. 30; H. A. Moora, *Niekotoryje woprosy archieologiczeskogo issledowanija Pribaltiki*, „Kratkije Soobsczenija Instituta Istorii Materialnoj Kultury SSSR”, 42 (1952), s. 34; tenże, *O driewniej territorii rassielenija baltijskich plemion*, „Sowietskaja Archieologia”, 1958, z. 2, s. 23, 28.

W okolicy Rujena (Łotewska S. R. R.) graniczyli oni z osadnictwem estońskim. Ku wschodowi osadnictwo liwońskie sięgało przypuszczalnie po jezioro Burtnieki i miejscowości Vainizi, Kādums, Cesis, Sigulda, Lielvārdes Mažpeči i Aizkraukle nad Dźwiną. W VIII—IX w. osadnictwo kurońskie poczęło przenikać na zachodzie obszary Liwów, na północ od linii: Kandava — Buse — Sabile, przy czym sądząc ze śladów pożaru na grodzisku liwońskim w Tanisa penetracja ta nie zawsze miała charakter pokojowy³.

Osadnictwo łotewskich Zemgałów skupiło się zwłaszcza w żyznym dorzeczu Liēlupe i wzdłuż południowego brzegu Dźwiny. Począwszy od Jupelgava oba brzegi tej rzeki w górę biegu zajmowały plemiona łotewskie, mówiące narzeczem letgalskim. W I tysiącleciu n. e. dziedziny ich sięgały na wschód aż po Cirnava, Ludze, jezioro Piltele, Zilupe, jezioro Istra i Volkorezi, gdzie sąsiadowali od VI—VII w. z osadnictwem ruskim. W drugiej połowie tysiąclecia Letgalowie poczęli także przenikać na pierwotnie estońskie tereny w zlewisku rzek Imera i Seda oraz na wododział górnej Gauji i Pededze. Jeszcze w XI—XII w. okręg Adzele, tj. okolice Aluksne i Gūlbene określano jako ziemię Czudską (estońską)⁴.

Cały obszar obecnej Estońskiej S. R. R. zamieszkiwały w I tysiącleciu n. e. zachodniofińskie plemiona Estów. Ponadto, jak już wspomniano, sięgali oni pierwotnie dalej ku południowi w rejonie Rujena i Aluksne. Także i tereny położone na wschód od jeziora Pejpus, wokół jeziora Ilmeņ i w dolinie Łowati, zasiedlały pierwotnie pokrewne Estom plemiona czudzkie. W pierwszych wiekach n. e. rozpoczęło się posuwanie osadnictwa wschodniosłowiańskiego (ruskiego) z dorzecza górnej Dźwiny ku północy. W V w. Słowianie pojawili się u granic obecnej Estonii, a nawet przeniknęli okresowo na jej wschodnie obszary (np. w okolicach Vyru i Riapina), gdzie jednak ulegli asymilacji w IX—XI w.

Południowe wybrzeże Zatoki Fińskiej i obszary na wschód od jeziora Pejpus, wokół Gdowa, stanowiły dziedzinę Wotów (ruski Vod'), blisko spokrewnionych z Estami. Dalej, nad rzeką Newą, w okolicy dzisiejszego Leningradu rozsiedleni byli Iżorcy, z którymi sąsiadowali Wepsowie (ruskie Veś), zamieszkujący wschodni brzeg jeziora Ładoga, okolice jezior Onega i Białego oraz

³ H. A. Moora, *Woprosy složenija estonskogo naroda i niekotorych sosiednich narodov w swietie dannyh archieologii*, „Woprosy etniczskoj istorii estonskogo naroda”, Tallin 1956, s. 111—113, 123; V. Kiparsky, *Die Kurenfrage*, „Annales Academiae Societatis Fennicae”, ser. B, vol. XLII (1939), s. 9—21, 26, 455; F. Balodis, *Det äldsta Lettland*, Upsala 1940, s. 116, 151, 176. A. [Stubavs, *Roskopki gorodiszčza Kenteskalns w 1954—56g* — „Woprosy etniczskoj istorii narodów Pribaltiki”, Moskwa 1959 r. 209—211; M. W. Wimow, *Antropologiczeskaja charakteristika nasielenija wostocznoj Pribaltiki* — tamże, s. 575 i n.n.

⁴ H. A. Moora, *Woprosy složenija...*, o.c., s. 124; F. Balodis, l.c., s. 149 i nast.; H. Laakman, *Estland und Livland in frühgeschichtlicher Zeit*, „Baltische Lande”, t. I (1939), s. 230; J. Czekanowski, *Nazwa „Wenden” na Łotwie w swietle antropologii*, „Roczniki Historyczne”, t. XXIII (1957), s. 27—33.

dorzecze Paszy. Ludy te mówiły narzeczami zbliżonymi do karelskich. Wszystkie trzy wymienione tutaj grupy zachodniofińskie dostały się u schyłku I tysiąclecia n. e. pod władzę Słowian nowogrodzkich i nie odegrały samoistnej roli w dziejach zlewiska Bałtyku. Z tego względu zostały one uwzględnione tylko pobieżnie w ramach niniejszego artykułu.

Finlandia została zasiedlona w okresie neolitu przez plemiona należące do zachodniofińskiej grupy językowej. Przybysze zajęli przede wszystkim obszary południowe i zachodnie kraju. W ciągu II tysiąclecia przed n. e. na tereny Finlandii południowej dotarła fala elementu wschodniobałtyjskiego, która uległa niebawem asymilacji. Od końca II tysiąclecia na wybrzeże Zatoki Botnickiej przenika osadnictwo skandynawskie. Ponadto do południowej Finlandii napływała w kilku falach w późnym okresie brązu ludność estońska. W miarę rozwoju osadnictwa fińskiego rozprzestrzeniało się ono stopniowo ku północy i północo-wschodowi na tereny bezludne lub też zajmowane dotychczas przez nieliczną ludność lapońską. W IV w. n.e. spotykamy osady rolnicze w dorzeczu Kokenmäenjoki i nad jeziorem Vanäjavesi, a w X w. przeniknęły one w okolice Jämsä i dorzecze Jämsänjoki. W I tysiącleciu n. e. Finowie dzielili się na trzy plemiona. Na zachodnich wybrzeżach, aż po jeziora Pyhojärvi i Lohjärvi osiedli Suomalaiset, w źródłach ruskich zwani Sum; od Zatoki Fińskiej aż po jeziora Vanäjavesi i Päijanne — Hämalaiset, przez Szwedów zwani Tawastami, a przez Rusów Jem'; wreszcie obszary na południowy wschód od jezior Saimaa, Puruvesi i Pyhjäsälka, aż po okolice Wyborga i jeziora Ładogi, zajmowali Karjalaiset, czyli Karelowie. Wyspy Alandzkie (Ahvenamaa) zasiedlone zostały w VI w. przez osadników szwedzkich, przybyłych z nad jeziora Mälär⁵.

3. W drugiej połowie I tysiąclecia n. e. wśród wszystkich wymienionych wyżej ludów występowały już wyraźne oznaki rozkładu ustroju wspólnoty pierwotnej, jednakże rozwój poszczególnych grup etnicznych przebiegał nieównomiernie, w zależności od warunków, w jakich one bytowały.

Przejawy nowych stosunków produkcji wystąpiły stosunkowo wcześniej u Prusów, którzy ze względu na swe położenie geograficzne pozostawali w bliższych kontaktach z regionami o bardziej zaawansowanej kulturze. Wykopaliska dowodzą, że na przełomie IV i V w. n. e. zaznaczył się tutaj wyraźny skok w rozwoju sił wytwórczych, pozostający w związku z przechodzeniem

⁵ H. A. M o o r a, Woprosy słozenia..., o.c., s. 118—120, 124—132; t e n z e, *Zur ethnischen Geschichte der ostseefinnischen Stämme*, „Finskt Fornminnesföreningens Tidskrift”, 59, 1958, s. 7—36; P. A. A r i s t e, *Formowanie i pribałtyjsko-fińskich języków i dawniejszy pieryod ich razwija*, *Woprosy etniczneskoj istorii estonskogo naroda*, s. 12, 16—23; *Oczerki istorii SSSR*, cz. I, Moskwa 1953, s. 318, 698, 710; M. H. S c h m i e d e h e l m, *Archiologiczeskije pamiatniki pieryoda razłozenia rodowego stroja na siewiero-wostokie Estonii*, Tallin 1955, s. 223—230; A. M. T a l l g r e n, *Finland vid slutet av hednatiden*, „Fornvännen”, t. 27 (1932), s. 96; O. K e s k i t a l o, *Nordgränsen för Tawastlands bosättning under Vikingatiden i belysning av fynden fran Jämsä socken*, „Finskt Museum”, t. LXIII 1956, s. 56—59.

od uprawy żarowej do uprawy sprzężajnej. Zwyczaj pochówków z wierzchowcami, spotykamy już w III—IV w. n. e., pojawienie się w V—VI w. półkosków czy też wzmianki źródłowe z IX w. o spożyciu kobylego mleka wskazują wyraźnie na rozwiniętą hodowlę. Również wytwórczość rzemieślnicza Prusów doszła w ciągu I tysiąclecia n. e. do znacznego stopnia rozwoju. Zdaniem H. Moora⁶, emaliowane ozdoby z brązu, rozpowszechnione w krajach nadbałtyckich we wczesnym średniowieczu, pojawiły się najwcześniej (I—II w. n. e.) u Galindów i Jaćwingów. Okucia uprzęży końskich, znajdujących w grobach, mają nierzadko srebrne inkrustacje. Również cmentarzyska Skalawów z okolic Poleska i Sowietska w Obwodzie Kaliningradzkim, pochodzące z VIII—IX w., dostarczyły pięknych okazów broni i ozdób. Chociaż część z tych przedmiotów pochodziła z importu, to jednak niektóre są zapewne naśladownictwem wyrobów skandynawskich przez miejscowych rzemieślników. O istnieniu u Prusów w XI w. rozwiniętej sztuki złotniczej świadczy forma odlewnicza, znaleziona w miejscowości Barzewko, pow. Olsztyn. Natomiast w dziedzinie tkactwa i garniarstwa ziemie pruskie były nieco opóźnione w stosunku do słowiańskich sąsiadów⁶.

Nowsze badania wykazują również żywy udział Prusów w wymianie towarowej, zarówno dalekosiężnej, jak i częściowo lokalnej. W grobach starszyny plemiennej z IV—V w. (np. Młoteczno, pow. Braniewo, Szwajcaria, pow. Suwałki, Pielgrzymowo, pow. Nidzica i in.) spotyka się złote i srebrne ozdoby, importowane przeważnie z basenu Morza Czarnego. W okresie tym zapinki brązowe, produkowane przez warsztaty Sambii i okolic dolnego Niemna, docierały do południowych obszarów jaćwieskich (np. Netta, pow. Augustów). W znaleziskach z XI—XII w. na terenie Sambii występują masowo wagi do odważania srebra. Zdaniem J. Antoniewicza, świadczą one o rozwoju handlu lokalnego z ludnością mało obeznaną z wartością obiegową monet.

Począwszy od VI w. zaznaczają się wyraźnie ożywione stosunki handlowe pobrzeża pruskiego z wyspą Gotlandią i środkową Szwecją. Przywożono

⁶ H. A. Moora, *Wozniknowienije klassowego obszczestwa w Pribaltikie*, „Sowietskaja Archeologia”, t. XVII (1953), s. 109—111; tenże, *O driewniej territorii...*, o.c., s. 27; K. Jabłonskis, J. Jurginis, J. Žiugžda, *Lietuvos TSR Istorija*, Vilnius 1957, t. I, s. 32 i n.; J. Antoniewicz, *K'archeologiczeskomu izuczeniu driewnigo nasielenija Pribaltiki*, „Izwestia Akademii Nauk Estońskiej SSSR”, t. VI, nr 2 (1957), s. 169—174; tenże, *Polskie badania archeologiczne nad Bałtami w okresie powojennym 1945—1957*, „Roczniki Olsztyński”, t. I, Olsztyn 1958, s. 309—311; tenże, *Prusowie we wczesnym średniowieczu i zarys ich kultury materialnej. Szkice z dziejów Pomorza*, cz. I, Warszawa 1958, s. 150—153; J. Okulicz, *Cmentarzysko z III—IV w. z miejscowości Netta, pow. Augustów*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXII, z. 3/4, s. 300; F. D. Guriewicz, *Driewnije pamiatniki jugowostocznoj Pribaltiki*, „Kratkije Soobszcz. I.I.M.K.”, wyp. 42 (1952), s. 19; C. Engel, *Das vierstöckige Gräberfeld von Linkuhnen*, „Fornvännen”, 27 (1932), s. 176; H. Łowmiański, *Studia nad początkami społeczeństwa i państwa litewskiego*, Wilno 1931—1932, cz. I, s. 145—156, 204—209.

stamtąd m. in. miecze o bogato zrobionych rękojeściach, a także ozdoby do stroju. Przez Haithabu sprowadzono być może do Prus surowce, potrzebne do wytopu brązu. W Sigtunie znaleziono puszkę do przechowywania wagi, datowaną na XI—XII w., ozdobioną napisem runicznym, który stwierdzał że jej skandynawski właściciel otrzymał ją od pewnego człowieka, zapewne kupca z Sambii⁷.

Zawartość cmentarzysk i skarbów pruskich wskazuje również na rozwiniętą wymianę ze wschodnimi sąsiadami. Wzdłuż wybrzeża morskiego z Pogezańi, przez Królewiec i Mierzęję Kurońską oraz ujście Niemna, wiódł szlak handlowy do kraju Kurów i Liwów. Być może, tą drogą przybyły do Prus niektóre ozdoby pochodzenia łotewskiego i estońskiego (np. Brodzikowo i Kiwity pow. Lidzbark oraz d. Stangenwalde na Mierzei Kurońskiej). Przedmiotem wywozu z Prus na całe wybrzeże wschodniego Bałtyku były spiralnie skręcone naszyjniki z brązu. Bardzo wyraźnie występują też kontakty Prusów z Rusią. Znajdowane dość licznie na Sambii przęśliki z łupku owruckiego docierały tu zapewne drogą morską ze Starej Ładogi. W uposażeniu grobów spotyka się też inne importy południoworuskie, jak hełmy i ozdoby z XI w. Wpływy ruskie przejawiają się również w ornamentyce niektórych wyrobów miejscowych, jak drewniane pochwy do mieczy z okuciami w kształcie palmety czy buławki z brązu (XI—XII w.)⁸.

Ostatnio zwrócono więcej uwagi na szlak lądowy, wiodący przez ziemie nadbużańskie do Morza Czarnego. Skarb z V w. odkryty w Basonii, pow. Puławy zawierał m.in. paciorki bursztynowe, wiezione zapewne z Sambii na południe. Na szlaku tym znaleziono również skarby monet arabskich (koło Chełma, w Czechowie koło Lublina). Sprzączka z Kosewa pow. Mrągowo (VI w.) stanowi przypuszczalnie import z Krymu, Ukrainy lub Węgier.

Stosunki polsko-pruskie były nie mniej ożywione. Największy udział w wymianie brały obszary pograniczne nad Wisłą. Żywy rozwój rzemiosła gdańskiego w X—XIII w. spowodował masowy napływ towarów pomorskich na ziemie Pomezanii i Pogezańi. Na Śląsku (Otmuchów) i w Wielkopolsce znaleziono pruskie naszyjniki z drutu brązowego. Poszczególne przedmioty pochodzenia pruskiego występują też na Pomorzu Zachodnim. W początkach XIII w.,

⁷ F. D. Guriewicz, *Driewnije pamiatniki...*, l.c., s. 22; J. Antoniewicz, *Prusowie...*, l.c., s. 129—131, 137, 153; J. Okulicz, *Cmentarzysko...*, o.c., s. 301; T. J. Arne, *Viktosan fran Sigtuna*, „Fornvännen” 1, 1933, s. 64—66; J. Antoniewicz, *Wyniki dotychczasowych badań starożytnego osadnictwa jaćwieskiego w dorzeczu Czarnej Hańczy*, „Wiadomości Archeologiczne”, t. XXV (1958), s. 1—19.

⁸ J. Antoniewicz, *Prusowie...*, o.c., s. 138, 153; H. Crome, *Der alte Landweg Königsberg-Kranz*, „Altpreussen”, t. I (1936), z. 4, s. 227; Z. Ivinskis, *Lietuvos prekyba su Prusais*, Kaunas 1934, s. 47; J. Hoffmann, *Die spätheidnische...*, o.c., str. 108, 135; F. D. Guriewicz, *Driewniejszije busy Staroj Ładogi*, „Sowietskaja Archeologija”, t. XIV (1952), s. 182.

a zapewne i wcześniej, Prusowie sprowadzali z Polski sól i broń. Również typ ceramiki pruskiej z X—XI w., a szczególnie liczne zapożyczenia w słownictwie, wskazują na bliskie stosunki Prus z ziemiami polskimi.

Od dawna rozwijały się także kontakty Prusów z Europą zachodnią. Świadczą o nich m.in. zapinki, pochodzące z państwa Merowingów, znalezione w Tumianach pow. Olsztyn oraz miecze pochodzenia nadreńskiego. Anglo-saska relacja Wulfstana rzuca światło na istnienie w IX w. więzi handlowych, łączących ziemie pruskie z Haithabu i Wyspami Brytyjskimi. W XI w. Adam Bremeński informuje, że Prusowie nabywali chętnie tkaniny wełniane pochodzenia zachodniego w zamian za futra kunie. Kronikarz wzmiankuje kilkakrotnie o szlaku morskim z Haithabu przez Wolin do wybrzeży pruskich i dalej do Nowogrodu Wielkiego, jak również o morskim połączeniu z Sambi do szwedzkiej Birki. Także w XII w. jeden z biografów Ottona z Bambergu wspomina o przywozie sukna zachodnioeuropejskiego na Pomorze i do Prus⁹.

W warunkach intensywnego rozwoju sił wytwórczych u Prusów, jaki cechował I tysiąclecie n.e., elementy feudalnych stosunków produkcji pojawiły się u nich wcześniej niż u innych ludów bałtyjskich, z wyjątkiem Kurów. Już w IV w. rozpowszechniły się tutaj groby indywidualne, zawierające bogate wyposażenie, a wśród niego uprzęż i szkielety końskie, występujące np. na Litwie w szerszym zakresie dopiero w drugiej połowie tysiąclecia. Wskazują one niewątpliwie na posunięty proces wyodrębnienia się warstwy arystokracji plemiennej. W drugiej połowie IX w. relacja Wulfstana obrazuje wyraźne już rozwarstwienie społeczeństwa pruskiego na wielmożów, osiadłych po własnych gródkach, „ludzi miernych” oraz biedotę¹⁰.

⁹ J. Antoniewicz, *Prusowie...*, o.c., s. 132, 151; tenże, *Niektóre dowody kontaktów słowiańsko-pruskich w okresie wczesnośredniowiecznym etc.*, „Wiadomości Archeologiczne” t. XXII, z. 3/4 (1955), s. 250—259; tenże, *Přispevek k problému vlivů zapadních Slovanů na hříčivstvi Prusů, Vznik à počátky Slovanů*, Praha 1958, s. 211—223; tenże, *O nachodkach ovrucskich prjasnic na plemiennych territorijach Baltow*, „Archeologia Polona”, III (1960), s. 172—180 oraz E. Mugurevičs, *Roza šifera izstradajmu atradumi Latvija*, „Latvijas PSR zinatu Akademijas restis” nr 9 (1960), s. 17—32; A. Bremeński, *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, „Monumenta Germaniae Historica Scriptorum”, t. VII lib. I, cap. 18, lib. IV, cap. 1, lib. II, cap. 19; Wulfstan, *Relacja*, „Mon. Pol. Histor.” t. I, s. 8—12. Pr. U.B.I, nr 25, r. 1218, wzmianka o handlu solą i żelazem z Polską; H. Łowmiański, *Stosunki polsko-pruskie za pierwszych Piastów*, „Przegląd Historyczny” XLI (1950), s. 152—179; T. Lewicki, *Nowe znalezisko arabskich dirhemów w Lublinie*, „Z otchłani wieków”, t. XX (1951), s. 61.

¹⁰ H. A. Moora, *Wozniknowienije...*, o.c., s. 109 i nast.; F. D. Guriewicz *Driewnije pamiatniki...*, o.c., s. 19; J. Antoniewicz, *Prusowie...*, o.c., s. 126—132; tenże, *Wyniki dotychczasowych badań osadnictwa jaćwieskiego...*, o.c., s. 10—15; P. Kulikauskas, *Naujas archeologinis paminklas Uznemuneje*, „Lietuvos TSR Mokslų Akademijos Darbai” ser. A 1(6), 1959, s. 71—89.

W okresie tym zaznaczyło się również postępujące wyodrębnienie zajęć rzemieślniczych i handlowych. Na tle tego już zaawansowanego procesu można zrozumieć genezę osady rzemieślniczo-handlowej w Truso na obszarze obecnego Elbląga. Dotychczasowe badania archeologiczne dowodzą, że w VIII—X w. istniał tu znaczny zespół osadniczy, zamieszkały przez ludność pruską i skandynawską. Grupa szwedzkich kupców i rzemieślników, osiadłych w Truso, przybyła tu z wyspy Gotlandii i częściowo z okolic jeziora Mälaren, złączone większymi możliwościami wymiany z rozległym zapleczem rolniczym. Odkrycia archeologiczne potwierdziły w pełni relację Wulfstana, który opisywał Truso jako rozwinięte już emporium handlowe, obsługujące prawdopodobnie nie tylko sąsiednie obszary pruskie, ale i Pomorze Gdańskie.

Podobna osada rzemieślniczo-handlowa przy udziale elementu szwedzkiego powstała w VIII w. na Mierzei Kurońskiej w Wiskiautach. W drugiej połowie XI w. emporium w Wiskiautach, którego ludność była już w tym okresie czysto pruska, traci na znaczeniu z nie wyjaśnionych dokładnie przyczyn. Być może, że zjawisko to łączy się w jakiś sposób z powstaniem opodal (11 km) feudalnego grodu i podgrodzia w Gracziowce (niem. Ekritten)¹¹.

W świetle obecnego stanu badań nie można wątpić o znajomości żeglugi morskiej wśród Prusów. Istnieją przesłanki, że w I tysiącleciu n.e. wyprzedzili oni pod tym względem Słowiańszczyznę zachodnią. Skandynawskie określenie Wolina — J' o m (J' o m wywodzi się, zdaniem niektórych językoznawców, z języków bałtyjskich) zostało najprawdopodobniej przyjęte przez Skandynawów od żeglarzy pruskich, nawiedzających Pomorze. Także źródła pisane mówią wyraźnie o żegludze pruskiej. Adam Bremeński w XI w. wspomina o statkach handlowych Sambów, przybywających do Birki. Wymienieni przez niego w liczbie obcych osadników, osiadłych w Wolinie „Barbari” oznaczają być może przedstawicieli pogańskich ludów wschodniego Bałtyku, najprawdopodobniej Prusów. *Knytlinga Saga* opisuje szczegółowo przygody sambijskiego kupca z końca XI w. o zniekształconym nazwisku Vidgautr, który odbywał częste rejsy do Birki i na wschodnie wybrzeża Morza Bałtyckiego. Uciekając

¹¹ J. Antoniewicz, *Prusowie...*, o.c., s. 142—146; F. D. Guriewicz, o.c., str. 22, ta sama, *Niektóre dane o osadach i grodziskach Sambii*, „Rocznik Olsztyński”, t. II (1959); s. 205—225; J. Hoffmann, *Die spätheidnische...*, l.c., s. 108, 134; B. Nerman, *Der Handel Gotlands mit dem Gebiet am Kurischen Haff im XI J.*, „Prussia” 1931, s. 171; O. Kleemann, *Über die wikingische Siedlung von Wiskiauten*, „Altpreußen”, t. IV, 1939, z. 1, s. 10; W. Grunert, *Wikingerspuren in Norkitten*, „Altpreußen”, t. III, 1938, z. 2, s. 55; B. Ehrlich, o.c. str. 116. *Über den gegenwärtigen Stand der Erforschung früh- u. vorgeschichtlichen Burgen im RB. Westpreussen*, „Altpreußen”, I, z. 4, s. 13—16; W. Neugebauer, *Die Bedeutung des wikingischen Gräberfeldes in Elbing*, „Elbinger Jahrbuch”, t. XIX, s. 25. Ostatnie badania wskazują, że udział liczebny elementu skandynawskiego wśród ludności Truso był nieznaczny i ulega ona rychłej asymilacji; Por. J. Żak, *Kwestia skandynawskiego folkloru w Druso* — „Roczniki Historyczne” 27, 1961, s. 137—142.

przed kurońskimi piratami wylądował on w Haithabu, a z wdzięczności za udzieloną mu gościnę ofiarował królowi Knutowi 8 tysięcy łupieży¹².

Źródła z okresu krzyżackiego przynoszą również wiadomości o aktywności Prusów na morzu. Oczyszczenie Zalewu Wiślanego ze statków pruskich oraz budowa zamków krzyżackich w Elblągu i Baldze stały się możliwe jedynie dzięki nabyciu przez Krzyżaków dwóch dużych okrętów wojennych. Podczas oblężenia zamku w Królewcu (Kaliningrad) w 1260 r. powstańcy pruscy stworzyli liczną flotę, za pomocą której niszczyli konwoje dowożące żywność do osaczonej twierdzy. Kiedy walka na morzu wobec przewagi Zakonu stała się zbyt trudna, Prusowie zamknęli mostem koryto Pregoly, aby nie dopuszczać okrętów krzyżackich w pobliże Królewca. W świetle powyższych danych wydaje się prawdopodobne, że szczątki statków pełnomorskich, odkopane w pobliżu Bągartu pow. Sztum i Fromborka pow. Braniewo były wytworem miejscowych stoczni, a nie — jak twierdzili badacze niemieccy — relikdami po Wikingach. Należy również poddać rewizji dość rozpowszechniony w literaturze pogląd o nikłych związkach społeczeństwa pruskiego z Bałtykiem¹³.

Badania ostatniego dziesięciolecia wykazały błędność poglądów o niskim poziomie kultury Prusów we wczesnym średniowieczu. Z drugiej jednak strony należałoby unikać przeciwnej skrajności, przypisując im wyższy stopień ogólnego rozwoju społecznego od sąsiednich ludów słowiańskich. Niewątpliwie na wybrzeżu Sambii i Pomezanii zaznaczył się wcześniej niż np. na Pomorzu Gdańskim rozkwit produkcji rzemieślniczej i wymiany. Wiązał się on z korzystnymi możliwościami, jakie stwarzał popyt na cenny bursztyn jeszcze w okresie wpływów rzymskich; nie bez znaczenia było również powstanie rzemieślniczo-handlowych osiedli skandynawskich w Truso i Wiskiantach. Charakterystyczne jest jednak, że owe ośrodki nie przekształciły się następnie w miasta, tak jak np. Kołobrzeg czy Gdańsk, ale upadły z chwilą osłabnięcia w XI w. handlu dalekosiężnego i zaniku związków ze Skandynawią. Przyczyną tego był prawdopodobnie brak dostatecznie rozwiniętego gospodarczo zaplecza. Opisy ziemi pruskiej w kronikach średniowiecznych jako krainy lasów i bagien są niewątpliwie tendencyjne, niemniej jednak muszą odzwierciedlać jakąś istotną różnicę z krajobrazem rolniczym ówczesnej Polski. Z drugiej strony

¹² G. L a b u d a, *Rodzime podstawy i obce nawarstwienia kulturowe na Pomorzu w okresie wczesnego feudalizmu*, „Szczerbiec” 1959, nr 8/9, s. 22—24; A. B r e m e Ń s k i, *Gesta Hammaburgensis...*, l.c., IV, s. 62, „ad quem stationem (Birca) solent omnes Danorum vel Northmanorum itemque Sclavorum ac Semborum naves aliiq[ue] Scythiae populi pro diversis commercionum necessitatibus sollempniter convenire”. *Knytlinga Saga* „MG. SS”, XXI, s. 292.

¹³ P. D u s b u r g, o.c., t. III, s. 60, „Dominus marchio mandavit sibi parari duas naves bellicas... Per dictas naves duo castra, Elbingus et Balga edificata fuerint et recens mare purgatum fuit ab insultu infidelium”; t a m ż e, t. III, s. 103, 106; J. K o s t r z e w s k i, *Germanie przedhistoryczni w Polsce*, „Przegląd Zachodni”, 1948, nr 7, s. 87.

wzmianka Adama Bremeńskiego, że Prusowie mało cenili sobie szlachetne kruszce, wskazuje na nieznaną ilość pieniędzy w obrotach rynku wewnętrznego. Przetrawianie w głąb drugiego tysiąclecia n.e. techniki ręcznego lepienia naczyń czy też prymitywniejszych pionowych krosien ciężarkowych, brak znaków garncarskich, nieliczne ślady zakładów hutniczych — wszystko to wskazuje na opóźniający się proces wyodrębniania się zajęć rzemieślniczych.

Mimo daleko posuniętego procesu kształtowania się stosunków feudalnych u Prusów w XI—XII w. nie doprowadził on jeszcze — aż do chwili napadu krzyżackiego — do powstania państwa ponadplemiennego. Kronikarz krzyżacki Piotr Dusburg wspomina niejednokrotnie o „królach” pruskich, ale określenie to odnosi się do wielkich feudalów, naczelników poszczególnych okręgów terytorialnych. Wydaje się, że rozwój ekonomiczny kraju, bardzo ożywiony w I tysiącleciu n.e., doznał w tym okresie pewnego zahamowania. Źródła z późniejszego średniowiecza nie wspominają np. zupełnie o dalszych losach emporium targowego w Truso. Dusburg, opisując nader szczegółowo podbój Pomezanii, podaje tylko wzmiankę o zniszczeniu jakiejś warowni pruskiej (*progugnaculum*) nad jeziorem Družno. Nie jest wykluczone, że owa wiadomość odnosi się do Truso, gdyż znane są przykłady istnienia niektórych pruskich ośrodków osadniczych na przestrzeni kilku wieków (np. Norkitten, Weklice i Tolkmicko pow. Elbląg)¹⁴.

Wydaje się, że częste konflikty zbrojne z sąsiadami nie pozostały bez wpływu na opóźnienie procesu rozwojowego społeczeństwa pruskiego. W celu wyjaśnienia tego zagadnienia należałoby zbadać ponownie dzieje walk polsko-pruskich, które doprowadziły do wyniszczenia plemienia Sasinów i do uzależnienia Powiśla od ksiąząt Pomorza Gdańskiego. Trzeba również prześledzić problem najazdów skandynawskich. Wspominają o nich nie tylko mało wiarogodne sagi, ale i niektóre współczesne przekazy. U Saxa Grammatica spotyka się wiadomości o wyprawach na Sambię półlegendarnego Ragenara Lodbroga, Haakona, syna króla duńskiego Haralda Sinozębego (koniec X w.) Knuta Wielkiego (około 1025 r.) i Knuta Świętego (ok. 1080 r.). Kilka źródeł notuje najazd Waldemara II duńskiego w 1210 r. Dalsze badania, zarówno archeologiczne, jak i historyczne, mogą rzucić wiele światła na znaczenie tych najazdów w rozwoju Prusów¹⁵.

4. W okresie wczesnofeudalnym plemiona litewskie nie graniczyły z wybrzeżem Bałtyku zajmowanym przez Kurów, niemniej jednak dla całości obrazu należy omówić choć w skrócie główne linie ich rozwoju.

¹⁴ A. Bremeński, o.c., lib. IV, cap. 18; P. Dusburg, o.c., lib. III, cap. 5, s. 53; lib. III, cap. 14; B. Ehrlich, s. 216—221; H. A. Moora, *Wozniknowienije...*, o.c., s. 121 i n.

¹⁵ Saxo Grammaticus, *Gesta Danorum*, ed. Helder, VI, s. 187; IX, s. 309; X, s. 328, 343; IX, s. 383; *Scriptores Rerum Prussicarum*, I, 736.

Obszar zamieszkały przez Litwinów rozpadał się na dwa główne terytoria: Żemaite, czyli Żmudz, i Aukštaite, czyli Litwę wyżynną, na wschód od doliny Niewiaży. Proces kształtowania się społeczeństwa feudalnego przebiegał na Litwie w I tysiącleciu n.e. z pewnym opóźnieniem w stosunku do jej pruskich i kurońskich sąsiadów. Jednakże i tutaj począwszy od IV w. n.e. występują cechy zróżnicowania klasowego. Ulepszenia w technice rolnej umożliwiały rodzinom, zaopatrzonym w lepsze narzędzia, wyłączenie się ze wspólnot, obrabianie większego obszaru gruntów i hodowanie więcej bydła. Zróżnicowanie to występuje wyraźnie w bogatym uposażeniu niektórych grobów indywidualnych, np. w Veršvai (rej. Ieznas — IV w.), Upicie (Upytė), Pauliaičiai, Norėičiai, gdzie znaleziono zapinkę wykładaną złotem. Począwszy od IV w. zanikają ostatecznie zbiorowe mogiły, co świadczy o wyodrębnieniu się małych rodzin. W VI w. pojawiają się groby możnych, pochowanych wraz z ich wierzchowcami, np. w Reketijai (Salantų rej.), Antazarejai (Švenčionių rej.) Rymszanach (rej. Świr — Białoruska S.R.R.); rozpowszechniają się one w IX—X w. U schyłku I tysiąclecia n.e. powstają silnie umocnione groby, stanowiące siedziby feudalne, n. Niemenczyn (Nemenčinas), Miežulenai (Švenčionių rej.), Račkiskiai itp. Zaznacza się również wyodrębnienie rzemiosła. W Migonys koło Pasvalys znaleziono skarb z VI—VIII w., zawierający nie dokończone wyroby z brązu, najwidoczniej ukryte przez jakiegoś rzemieślnika.

W pierwszych wiekach drugiego tysiąclecia n.e. plemiona litewskie, wyrównując poprzednie opóźnienie, wysunęły się w rozwoju na czoło innych ludów bałtyjskich. W okresie tym rzemiosło, a w szczególności wytwórczość metalurgiczna, osiągnęły u nich wysoki poziom. W pobliżu grodów zaczęły powstawać większe skupienia ludności rzemieślniczej. Również zakres wymiany towarowej znacznie się rozszerzył. Rozwinęły się szczególnie stosunki handlowe z Rusią Kijowską, skąd importowano masowo metale kolorowe, ozdoby, przęśliki, broń, a także różne wyroby pochodzenia wschodniego. Najdawniejszy system monetarny na Litwie opierał się na ruskich miarach i wagach¹⁶.

Począwszy od VIII w. zarysowują się stosunki wymienne z krajami skandynawskimi, a za ich pośrednictwem także i z Europą zachodnią. Nie osiągnęły one jednak tego stopnia rozwoju co u ludów lotewskich i estońskich na skutek słabszych kontaktów Litwy z wybrzeżem morskim. Główne szlaki handlowe łączyły w tym okresie Litwę z Nowogrodem i Pskowem przez Rygę, ze Smoleńskiem przez Twer i z Kijowem przez Grodno i Brześć.

¹⁶ R. Volkaite-Kulikauskienė, *Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrinėjimai*, Vilnius 1958, s. 49—57, 99, 115, 121; H. A. Moora, *Wozniknowienije...*, o.c., s. 112, 118—122; P. Kulikauskas, *Naujas archeologinis...*, o.c., s. 103—106; R. Volkaite-Kulikauskienė, *Pogriebalnyje pamiatniki Litwy konca I i naczala II tysjaczeletii n.e.*, „Krat. Soobszcz. I.I.M.K.”, wyp. 42 (1952), s. 1—121; J. Puzinas, *Naujasijų proistorinių tyrinėjimų duomenys*, „Senove, t. IV, s. 292—298; W. Paszuto, *Choziajstwo i tiechnika sriedniewiekowej Litwy*, „Wopr. Istorii”, 1947, nr 8, s. 77—78; tenże, *Obrazowanie Litowskiego gosudarstwa*, Moskwa 1959.

W X—XII w. na ziemiach litewskich zaczynają kształtować się półfeudalne księstwa, których władcy (*kunigai kščiiai*) organizują częste wyprawy na bliższych i dalszych sąsiadów, zapędzając się aż w głąb Rusi i do Estonii. Szybkie postępy procesu feudalizacji społeczeństwa litewskiego doprowadziły w pierwszej połowie XIII w. do powstania zjednoczonego państwa z „wielkim księciem” na czele¹⁷.

5. U schyłku I tysiąclecia n.e. wśród plemion łotewskich przodujące stanowisko pod względem osiągniętego stopnia rozwoju zajmowali Kurowie. Pochówki zmarłych możnych z wierzchowcami występują obficie już w III—V w. (np. Kurmaičiai, rej. Kretinga; Lazelininkai, jw. Ruboskai, rej. Šilute; Sernai, rej. Klaipeda). Znaleźiska tzw. kultury kłajpedzkiej, rozpowszechnionej w pasie przymorskim na północ od ujść Niemna, wykazują już w VI—VIII w. znaczne bogactwo i dojrzałość form. Około połowy I tysiąclecia n.e. zaczęła wchodzić w użycie uprawa orna roli. Półkoski i sierpy znalezione w Geistauti (V—VI w.) wskazują na rozwój hodowli. Adam Bremeński podaje, że kraj Kurów słynął za jego czasów ze swych wierzchowców. W XII w. podstawową jednostką gruntową, odpowiednik słowiańskiego radła, określano na Łotwie nazwą konia, co świadczy o szerokim zastosowaniu tych zwierząt do uprawy roli.

Szczególnie wysoki poziom osiągnęła u Kurów metalurgia, oparta na obfitych złożach rudy darniowej i znacznym imporcie metali kolorowych. W grobach kultury kłajpedzkiej z I tysiąclecia n.e. spotyka się wiele broni, zwłaszcza mieczy, naśladowujących wyroby skandynawskie, a także obfitość ozdób srebrnych o charakterystycznej ornamentyce lokalnej. Wśród wyrobów rzemiosła kurońskiego spotyka się również paciorki z błękitnego szkła, wzorowane na importach ruskich. Na grodzisku w Talsi w warstwach z X—XI w. znaleziono m.in. żuźle z dymarki i narzędzia kowalskie jak: świdry, dłuta, obcęgi, dalej formy i odpadki odlewnicze i inne pozostałości wyspecjalizowanej produkcji metalurgicznej¹⁸.

¹⁷ R. Volkaite-Kulikauskienė, *Klasines visuomenes susidarymas Lietuvoje*, „Vilniaus Valstybinio Universiteto Istorijos filologijos fakulteto Mokslo Darbai”, t. I, Vilnius 1955, s. 120—137; K. Jablonskis, J. Jurginis, J. Žiugžda, *Lietuvos TSR Istorija*, o.c., s. 33—35, 47, 56—58.

¹⁸ R. Volkaite-Kulikauskienė, *Lietuvos archeologiniai paminklai ir jų tyrimai*, o.c., s. 98; P. Kulikauskas, *Issledovanije archieologičeskich pamiatnikow Litwy*, „Krat. Soobšč. I.I.M.H.”, wyp. 42, s. 105; V. Nagevičius, *Das Gräberfeld von Prižmančiai*, „Congr. II. Archeol. Balt.”, Riga 1931, s. 337—347; A. Karnups, *Das Burgberg Talsi*, „Convent. primus hist. Balt.”, Riga 1938, s. 114 in; R. Volkaite-Kulikauskienė, *Pogriebalnyje pamiatniki*, l.c., s. 115—117; H. A. Moora, *Niekotoryje woprosy...*, o.c., s. 34; tenże, *Wozniknowienije...*, o.c., str. 109—112; A. Bremeński, *Gesta Hammaburgensis...* o.c., IV, cap. 16; Heinrici, *Chronicon Lyvoniae*, ed. W. Arndt, „MGH. SS.”, XXIII, lib. XVIII, c. 3.

Proces przekształcania grodów-schronów z doby wspólnoty terytorialnej w umocnione twierdze, będące oparciem dla powstającej klasy możnych, zaznaczył się u Kurów wcześniej niż na innych ziemiach łotewskich (VI—VIII w.). W związku z wyodrębnianiem się zajęć rzemieślniczych i handlowych powstały pod osłoną tych umocnień zamożne i ludne podgrodzia. Według współczesnego źródła mieszkańcy Apuolē w połowie IX w. musieli złożyć szwedzkim najeźdźcom okup w wysokości pół funta srebra od głowy. W Ipiltis podgrodzie zajmowało obszar około 5 ha; znaleziono tam m.in. paciorki szklane i monety pochodzenia śródziemnomorskiego. W Talsi odkryto pozostałości dwuizbowego budynku oraz spichlerza i lamusa. Saga o wikingu Egillu Skallagrímssonie, który około 925 r. najeżdżał wybrzeża kurońskie, wspomina o domu mieszkalnym z piętrem, kędy zwykł sypiać gospodarz, oraz o schowku piwnicznym, pełnym beczek ze srebrem, zasobów broni i innych drogocенności¹⁹.

W V—VIII w. kultury Zemgalów, a w szczególności Letgalów, były uboższe i bardziej konserwatywne od kurońskiej. Pod koniec I tysiąclecia n.e. doszło tu jednak do aktywizacji procesu rozwojowego i różnice te uległy przeważnie wyrównaniu. Od VIII w. rozpowszechniło się w całej Łotwie rolnictwo sprzężajne. Lemieszce znaleziono w Blomū Perlū Kalns (X—XI w.) odpowiadają całkowicie znanym z tego okresu okazom skandynawskim. Na przełomie tysiącleci pojawiły się także w pozostałych częściach Łotwy większe skupienia osadnicze, związane z grodami jak: Daugmale, Dobele, Mežotne, Tervete w Zemgalii czy Kauguri Pekas i Dignāja w Letgalii²⁰.

Okres od XI—XIII w. charakteryzował dalszy rozwój sił wytwórczych, w którym coraz szerzej uczestniczyły centralne i wschodnie plemiona łotewskie. W rolnictwie nastąpiło udoskonalenie metod uprawy i rozpowszechnienie ozimin, szczególnie żyta. Kronika Henryka Łotysza z XIII w. opisuje m.in. wielkie pola zasiewów oraz orkę parokonną. Dla stosunków łotewskich charakterystyczne było osadnictwo jednodworcze w przeciwieństwie do większych wsi spotykanych u Liwów i Estów.

Proces wyodrębniania się zajęć rzemieślniczych i handlowych objął także słabiej dotychczas rozwinięte części kraju. Obok wspomnianych już nadmorskich ośrodków kurońskich nabierają znaczenia osady rzemieślniczo-targowe w głębi kraju, np. w Zemgalii: Daugmale Mežotne, Tērvete, Dobele, Rakte;

¹⁹ J. Puzinas, *Naujasiū...*, o.c., s. 297; F. Balodis, *Det äldsta...*, o.c., s. 174, 179; H. A. Moora, *Wozniknovieņije...*, o.c., s. 116—120; K. Jablonskis i in. *Lietu vos TSR Istorija*, o.c., t. I, s. 35, 44; Rimbertus, *Vita Anskarii*, „MGH.SS.”, t. II, cap. vos *TSR Istorija*, o.c., t. I, s. 35, 44; Rimbertus, *Vita Anskarii*, „MGH.SS.”, t. II cap. 30, s. 711; Egils Skallgrimi, *Saga*, „MGH.SS.”, XXI, s. 416—417.

²⁰ F. Balodis, o.c., s. 140, 172, 178; H. A. Moora, *Wozniknovieņije*, str. 116—120 Heinrici, *Chronicon Lyvoniae*, XXIII, cap. 5, cap. 4; XVII, cap. 2.

w Letgalii: Rauna, Trikāta, Dignāja, Koknese, Jersika, Autina, Ludza, Kauguri Pekas Kalns²¹.

Kontakty handlowe plemion łotewskich z bliższymi i dalszymi sąsiadami szczególnie się nasiliły począwszy od VII w. W okresie przedfeudalnym zarysowują się zwłaszcza bliskie związki z Litwą, Estonią i Prusami, przejawiające się również w ornamentyce wyrobów miejscowych. Obok nich zaznaczają się także wpływy szwedzkie. Wcześniejsze importy skandynawskie, z VII—VIII w., pochodzenia gotlandzkiego, skupiły się przeważnie na zachodnim wybrzeżu kurońskim (Kapsede, Durbe), natomiast w rejonie Klajpedy przejawiają się one nieco później. W sąsiedztwie starego grodu Kurów w Grōbina, opodal Libawy (Liēpaja), powstała w VII w. kolonia Gotlandczyków, do których w następnym stuleciu dołączyli się Sveowie. Badania archeologiczne grobów w Grōbina i okolicy (Smikumi, Mācītajmuiža, Rolava, Pūrāni, Priedaine, Jāči) wykazały, że przybysze zamieszkiwali pośród ludności rodzimej i wchodzili z nią w związki małżeńskie, co wskazuje na gospodarczy, a nie wojenny charakter osadnictwa szwedzkiego w Kuronii. Zdaniem B. Nermana kolonia w Grobina powstała około 675 r. w wyniku wyprawy władcy skandynawskiego, Ivara Vidfamni i pozostawała w zależności politycznej od kraju macierzystego aż do końca VIII w., kiedy to Kurowie zrzucili z siebie narzucone im zwierzchnictwo²².

Monety pochodzenia wschodniego pojawiają się na Łotwie wcześniej niż w Prusach i na Pomorzu — najstarsza nosi datę 717 r. Masowy napływ srebra z krajów Islamu i Bizancjum rozpoczyna się w IX w.; większe ilości dirhemów znaleziono np. w Sārāji i Daugmale. Prócz monet na ziemię łotewskie napływały także inne importy ze wschodu jak: krzyżyki bizantyjskie, ozdoby znad Wolgi, paciorki i prześliki ruskie. Adam Bremeński wspomina o kontaktach handlowych emiratu kordobańskiego i Bizancjum z krajem Kurów. Zarówno wyżej wspomniane źródło, jak i saga o Egillu podkreślają zgodnie bogactwo kruszców szlachetnych u kurońskiej starszyny²³.

²¹ H. A. Moora, *Wozniknowienije...*, o.c., s. 122, 127—129; F. Baldis, *Det äldsta...* o.c., s. 179—185; Heinrichi, *Chron. Lyv.*, XXIII, c. 5, XIII, c. 4, XVII, c. 2.

²² J. Hoffmann, *Die spätheidnische...*, o.c., s. 134; F. Balodis, o.c., s. 122 i m.; B. Nerman, *Funde und Ausgrabungen in Grobina*, „Congr. II. Arch. Balt.”, Rigā 1931, s. 197—200; A. Šturms, *Schwedische Kolonien in Lettland*, „Fornvännen”, 1949, s. 209—212; Rimbertus, *Vita*, c. 30, „...gens enim... vocata Chori, Sveonum principatu olim subiecta fuerat, sed iam tunc diu erst quod rebellando eis subijci dedignabantur”.

²³ N. N. Woronin, *Sriedstwa i puti soobszczenija*, „Istorija kultury driewniej Rusi” I, s. 303; F. Balodis, *Det äldsta...*, o.c., s. 156; H. A. Moora, *Wozniknowienije...*, o.c., s. 126; R. Šnore, *Zur Typologie der frühen Silberbarren in Lettland*, „Conventus I historicorum Balticorum”, Rigā 1938, s. 191; A. Bremeński, *Gesta Hammaburgensis...*, o.c., IV, c. 16, „Churland... aurum ibi plurimum. equi optimi... A toto orbe ibi responsa petuntur, maxima ab Hispanis et Graecis”.

W miarę rozwoju wymiany z Rusią Kijowską, cesarstwem bizantyńskim i krajami Bliskiego Wschodu rosło znaczenie rzecznych szlaków wodnych, wiodących w głąb kraju jak: Dźwina, Venta, Lielupe i Gauja. Najbardziej uczęszczany szlak wiódł w górę Dźwiny i Uły do jeziora Lepelskiego, dalej Siergutą i Berezyną do Dniepru. Do ważnych połączeń handlowych należała nadmorska droga z Prus do Kuronii, a następnie od ujścia Venty przez Talsi, Kandava i Tukums do ujść Dźwiny. Natomiast szlak wodny Niemna nie miał wielkiego znaczenia, tak że na ziemiach litewskich spotyka się znacznie mniej importów skandynawskich niż na obszarze Łotwy²⁴.

W XI—XIII w. zakres stosunków wymiennych Łotyszów z innymi krajami rozszerzył się, zarazem jednak charakter ich i kierunek doznał pewnych zmian. W związku z rozwojem sił wytwórczych wśród plemion łotewskich handel, dotychczas w znacznej mierze tranzytowy, przekształcał się w bezpośrednią wymianę. W XI w. osłabły kontakty krajów Islamu z wybrzeżem Bałtyku. Skarby zawierające monety arabskie i bizantyńskie zanikają na Łotwie w połowie tegoż stulecia. Wzrosły natomiast znacznie wpływy ruskie, występujące zwłaszcza w Letgalii, podległej w XII w. książętom połockim. Znaleźiska monet na brzegach Gauji wskazują na istnienie drogi handlowej z „portu Zemgalów” (portus Semigallorum) przy ujściu Lielupe, przez Dorpat (Tartu) do Pskowa i Nowogrodu. Wielkie znaczenie miał trakt lądowy wzdłuż Dźwiny przez Koknese, Dignāja, Jersike do Połocka. W Dźwińsku (Daugavpils) odgałęział się od niego szlak wiodący na Litwę. Inne drogi na Litwę prowadziły od ujścia Dźwiny i Lielupe przez Mežotne na Żmudź i z Selpils na Aukštaitę²⁵.

Charakterystycznym zjawiskiem dla gospodarki ziem łotewskich w tym okresie był znaczny wzrost wymiany z krajami Europy środkowej i zachodniej. Odbywała się ona przeważnie za pośrednictwem Gotlandczyków i Duńczyków, a od XII w. także Niemców z Bremy. W skarbach z tego okresu pojawiają się wielkie ilości monet anglosaskich, fryzyjskich, niemieckich i innych. Do największych należą znaleźiska z Rijniēki (5,75 kg srebra) i Straumes (149 monet). Oprócz monet występują obecnie sztaby i stopy, przy czym ogólna ilość srebra zawartego w skarbach wykazuje wzrost w stosunku do poprzedniego okresu. Pojawiają się również wagi i odważniki do pieniędzy. Nie brak również towarów pochodzenia zachodniego, jak broń skandynawska i niemiecka, ceramika nadreńska itp. Z Gotlandii, według kroniki Henryka

²⁴ N. N. Woronin, *Sredstva...*, o.c., Z. Ivinskis, *Lietuvos prekyba...*, o.c., s. 47; F. Balodis, *Det äldsta...*, s. 156.

²⁵ F. Balodis, *Det äldsta...*, o.c., s. 153—155; H. Laakmann, *Estland und Livland in frühgeschichtlicher Zeit*, „Baltische Lande”, t. I, 1939, s. 213 i n; Heinrichi, *Chronicon*, IX, c. 1; XIV, c. 10; XVIII, c. 5; XX, c. 9; XXI, c. 1, 7; I, c. 3; III, c. 7; A. Svabe, *Die Nachwirkungen der Wikingerzeit in der lettischen Rechtsgeschichte*, „Conventus I historicorum Balticorum”, Riga 1938, s. 201.

Łotysza, sprowadzano sukno i sól. Z Łotwy wywożono natomiast futra, niewolników, miód, wełnę i zapewne niektóre wyroby rzemiosła. Tak np. w znaleziskach z VIII w. na wyspie Helgön (jeziro Mälär) znaleziono fragment naszyjnika typu zembalskiego, a w Mafrids na Gotlandii — późnośredniowieczną szpilę pochodzenia wschodniobałtyjskiego. Występują też ślady wymiany z portami zachodniosłowiańskimi (Wolin, Kołobrzeg)²⁶.

W warunkach intensywnego rozwoju sił wytwórczych u schyłku I wieku n.e. kształtowanie się układu klasowego u plemion łotewskich postępowało szybko. Począwszy od VI w. u Kurów, a w VIII w. u plemion wschodniolotewskich zanikają zbiorowe cmentarzyska, związane z ustrojem rodowym. W IX w. pojawiają się u Kurów większe okręgi terytorialne, związane z grodami (*civitates*), które w chwilach zagrożenia działały razem pod dowództwem obieranych wodzów. Niekiedy tacy wielmoże potrafili utrzymać się dożywotnio przy władzy i uzależnić od siebie inne okręgi. Kronika Saxa wspomina o walkach Duńczyków w IX w. z kurońskim władcą Lokerem, z „królem” grodu nad Dźwiną — zapewne Daugmale, Gondwanem, a w X w. z „królem” Kurów, Dorno. U większości plemion łotewskich rozwój organizacji państwowej nie wyszedł do XIII w. poza ramy takich okręgów grodowych, których rozmiary i zasięg wpływów uzależnione były od chwilowego układu sił wśród możnych. Jedynie nad Dźwiną, w orbicie kulturalnych wpływów ruskich, doszło do powstania w XII w. dziedzicznych księstw Koknese i Jersika²⁷.

Ziemie łotewskie w jeszcze większej mierze niż Prusy cierpiały od niszczycielskich najazdów różnych sąsiadów. Konflikty z Liwami i Estami ograniczały się na ogół do starć lokalnych feudałów i nie zagrażały rozwojowi kraju. Również plemiona litewskie aż do XI w. nie stanowiły poważniejszego niebezpieczeństwa. Sytuacja na tym odcinku uległa zmianie dopiero w późniejszych stuleciach, kiedy to Litwini, wyprzedzając w rozwoju społecznym swych sąsiadów nadbałtyckich, stali się dla nich postrachem. Największą groźbę stanowiły jednak powtarzające się często najazdy skandynawskich „królów morza” na wybrzeża Kurów i Semgalów. Na podstawie G u t a s a g a można wnosić o desantach szwedzkich około 500 r. w dorzeczach Dźwiny i Liëlupę. Prawdziwość tych podań potwierdzają badania archeologiczne w Kokmuiža, Kalnemuiža, Ligotnes i Sauleskalns. W ciągu VII w. Szwedom powiodło się

²⁶ B. Nerman, *Ostbaltiskt från Yngre Vendeltid bland fynden från Helgön*, „Fornvännen”, 51, 1956, s.148—149; tenże, *Sveriges första Storhetstid*, Stockholm 1942, s.237; F. Balodis, *Det äldsta...*, l.c., s.155—158; R. Šnore, *Zur Typologie...*, o.c., s.190—192; Heinrici, [Chronicon I, c.2; III, c.3; XVIII, c.5. E. P. Brivkalne, *Gorodiszcze Tervete i jego istoriczeskoje znaczenije* — „Woprosy etniczeskoj istorii narodov Pribaltiki”, s. 272; W. Hensel, *Najdawniejsza stolica Polski*, Poznań 1960 s. 42, 1115, 125, 192.

²⁷ H. A. Moora, *Wozniknowienije...*, o.c., s.116—120; K. Jablonskis i in., *Lietuvos TSR Istorija*, o.c., s.44; Saxo, *Gosta Danorum*, o.c., I, s.24; II, s.39; Heinrici, *Chronicon*, XI,c.9. A Štubavs, o. c. s. 212; E. Šnore, *Gorodiszcza drewnich Łatgalow* — „Woprosy etniczeskoj istorii”, s. 229.

narzucenie zwierzchnictwa zachodnim wybrzeżom kurońskim. Po oswoobodzeniu się Kurów w początku IX w., odparli oni w połowie tegoż stulecia najazd duński. Około 855 r. król Szwedzki Olaf zdołał ponownie na krótki czas zmusić Kurów do płacenia daniny, a jeden z jego następców, Eryk, wyprawiał się również pod koniec IX w. do Kuronii. Źródła skandynawskie wspominają również o kilku większych wyprawach duńskich i szwedzkich w następnych stuleciach: na początku X w., najazd Anunda i Ingwara ok. 1035 r., króla duńskiego Knuta św. ok. 1080 r., wielką wyprawę duńską w latach 1190—1191 oraz wiele pomniejszych wypadów poszczególnych wikingów. Walki te, chociaż nie doprowadziły do podboju kraju, powodowały wielkie spustoszenia i osłabiał rozwój plemion łotewskich. O niszczyielskim działaniu najazdów świadczy okoliczność, że główny ośrodek Zemgalów nad Dźwiną, Daugmale, został spalony czterokrotnie w ciągu XI stulecia.

Na przestrzeni XI i XII w. w Kurowie wydoskonali na tyle swe umiejętności żeglarskie, że teraz oni z kolei stali się postrachem wybrzeży skandynawskich. W 1050 r. król duński musiał zamianować osobnego dowódcę floty, strzegącej nadmorskich dzielnic Danii przed korsarzami ze wschodu. W 1042 r. dokonali oni wielkiego najazdu na Danię. Głośny był również ich napad na wyspę Öland w 1170 r. Kronika Henryka Łotysza wspomina o sukcesach floty kurońskiej w walkach z Niemcami, przy czym w jednej z wypraw brało udział aż 300 statków²⁸.

Wschodnie ziemie łotewskie stanowiły od schyłku pierwszego tysiąclecia n.e. cel ekspansji ruskiej. Największa ilość łotewskich grodów obronnych skupiła się na wschodnim pograniczu, co wskazuje na obawę przed najazdami z tej strony. W systemie rozmieszczenia grodzisk można wyraźnie dostrzec dwie linie obronne: Pitele-Duboviki-Melniki-Istra (Vecslebadā)-Andzeni oraz: Degteri-Kazlava-Nerza-Rudava-Penkuchi-Kromoni. Szczegółowy przebieg konfliktów rusko-łotewskich nie jest znany z powodu zaginięcia źródeł połockich z tego okresu. Wydaje się, że zależność Zemgalów od państwa kijowskiego ograniczała się do wymuszania przez Ruś dorywczych danin. Na tym tle doszło w 1106 r. do wielkiej wyprawy na Zemgalię. Wpływy ruskie zaznaczały się najsilniej w południowo-wschodniej części Letgalii, gdzie w XII w. istniały księstwa Koknese i Jersika, rządzone przez dynastów podległych Połockowi. Północno-zachodnia część ziem letgalskich — Talava znajdowała się w tym okresie pod zwierzchnictwem Pskowa, a sąsiadująca z nią estońska ziemia Adzele — Nowogrodu. Polityka książąt ruskich w stosunku do plemion łotewskich zmierzała przede wszystkim do zapewnienia sobie danin i kontyngentów

²⁸ F. Balodis, *Det äldsta...*, o.c., s.117 i n; 154—155,165; P. Johansen, *Kurlands Bewohner zur Anfang der historischen Zeit*, „Balt. Lande”, I,s.263 i n; Saxo, *Gesta...*, o.c.,VI,s.187; IX,s.308; XIV,s.581; *Chronica Danorum*, „MGH.SS”, XXI, str.212, 225; *Knytinga Saga*, tamże, s.276,314; Heinrici, *Chronicon*, VII, c.1; XIV,c.3,5.

wojskowych, natomiast nie wnikała w ich sprawy wewnętrzne i tylko w ograniczonym stopniu popierała krzewienie chrześcijaństwa. Prawosławie rozszerzyło się najbardziej w księstwie Jersika, którego stolica posiadała dwie cerkwie²⁹.

6. Rozwój Liwów wykazywał wiele analogii do stosunków istniejących wśród plemion lotewskich. W zakresie rolnictwa Liwowie pozostawali nieco w tyle za Kurami i Zemgalami. Znaczna część słownictwa rolniczego przejęta została z narzeczy bałtyjskich bądź też słowiańskich. Osadnictwo lotewskie przesiąkało stopniowo na tereny liwońskie, doprowadzając w późniejszym średniowieczu do całkowitej asymilacji ludności miejscowej. Natomiast w zakresie organizacji wojennej Liwowie górowali prawdopodobnie nad swymi sąsiadami lotewskimi, narzucając tym ostatnim swe zwierzchnictwo na terenach pogranicznych.

W życiu nadmorskich plemion liwońskich poważne znaczenie miało rybołówstwo i handel morski. W zakresie techniki żeglarskiej Liwowie osiągnęli wysoki poziom i zasłynęli w XII w. jako groźni korsarze. Ziemia Liwów położona była na głównym szlaku handlowym wiodącym w górę Dźwiny, toteż rychło weszli oni w kontakt z innymi społeczeństwami, stojącymi na wyższym stopniu rozwoju. Okoliczność ta nie pozostała bez wpływu na proces wyodrębniania się warstwy starszyny plemiennej, który w XI i XII w. zaznacza się u Liwów znacznie wyraźniej niż np. u Letgalów.

Badania archeologów lotewskich i radzieckich wykazały bezpodstawność twierdzenia, głoszonego jeszcze w 1939 r. przez L. Arbusowa i H. Laakmanna, jakoby główny ośrodek targowy nad dolną Dźwiną — Ryga zawdzięcza swe powstanie obcym kolonizatorom. W toku badań w ostatnim dwudziestoleciu odsłonięto pozostałości osady portowej z XI—XII w. W warstwach kulturowych z tego okresu znaleziono wiele okazów miejscowej wytwórczości rzemieślniczej, jak zapinki z brązu, fragmenty łodzi, narzędzia rybackie, ceramikę. Obok natrafiono również na wiele przedmiotów, świadczących o rozwiniętym handlu z innymi krajami, jak srebrny naszyjnik i szklane bransolety pochodzenia ruskiego oraz ceramika nadreńska i wschodniosłowiańska³⁰.

Z ujść Dźwiny rozchodziło się kilka ważnych szlaków handlowych, jak wspomniany już uprzednio trakt do Pskowa, droga nadmorska przez ujścia

²⁹ F. Balodis, *Det älsta...*, o.c., s.132,176,178; *Oczerki Istorii SSSR*, t.I, Moskwa 1953, s.693,694; Heinrichi, *Chronicon*, XII,c.1; XIII,c.4; XVIII,c.3,4; XX,c.5; Arnoldi, *Chronica Slavorum*, V,c.30.

³⁰ H. A. Moora, *Wozniknowienije...*, o.c., s.111,126; F. Balodis, o.c., s.132,190 i n.; W. Doroszenko, *Latyszkije plemiena w pierwom tysiaczelietii naszej ery*, „Woprosy Istorii”, 1952, nr 9, s.127; P. Johansen, *Kurlands Bewohner...*, o.c., s.271—306; L. Arbusow, *Baltische Lande*, t.I,1939, s.192; H. Laakmann, *Die Gründungsgeschichte Rigas*; tamże, s.350 i n.; A. Švabe, *Rigās senvesture*, „Senatve un Māksla”, 1936, III, s.5—24, 35; M. R. Wilson, *Archiologiczeskije raskopki w gorodie Rigie*, „Krat.Soobszcz. IIMK.”, wyp.42 (1952), s.124—132.

rzek Gauja i Salaca i dalej już ziemiami Estów do Parnawy (Pärnü); inna droga do Estonii środkowej przez Straupe, Valmera, Rujena do Vilijandi; wreszcie południowy trakt ruski wzdłuż prawego brzegu Dźwiny, przez grody liwońskie: Ikšķīle, Liēlvarde i Aizkraukle do Koknese, Jersika i Połocka.

Na ziemiach Liwów występują liczne importy skandynawskie, także w ornamentyce wyrobów lokalnych zaznaczały się wpływy szwedzkie. Miecze wytwarzane przez warsztaty XI w. znad Gauji znajdowano m.in. w Turaida i Limbaži na Łotwie, docierały też zapewne na teren Prus. Monety zachodnie, pojawiające się masowo począwszy od XI w., np. w Ipšas i Liēlvarde, wskazują na kontakty zamorskie. W XII w. rozwinęły się szeroko stosunki wymienne z kupcami bremeńskimi i gotlandzkimi, odwiedzającymi ujścia Dźwiny. Liwowie nabywali od nich sukno, sól, broń, ceramikę itp. w zamian za produkty zarówno własne, jak i dowożone z sąsiednich ziem łotewskich. W 1184 r. powstała pierwsza kolonia bremeńska w Ikšķīle. W XIII w. istniały także bezpośrednio stosunki wymienne z Fryzami.

Związki Liwów z Rusią występują wyraźnie już w drugiej połowie I tysiąclecia n. e. Państwo kijowskie pośredniczyło w imporcie towarów wschodnich, dostarczając również własnych wyrobów na rynki liwońskie. W dorzeczu Dźwiny i Gauji spotyka się znaczne skarby dirhemów, np. w Naves Sala i Ikšķīle. Występują tutaj również obficie ruskie wyroby metalurgiczne z XI w., np. złote pierścienie, naramienniki (Liēlvarde), srebrne bransolety (Ikšķīle) i okucia pochew do mieczy (Puteli), W XIII w. Liwowie musieli opłacać daninę książętom połockim, jednakże polityczne wpływy ruskie były tutaj słabsze niż w Letgalii i wschodniej Estonii³¹.

W początku XIII w. terytorium Liwów nie tworzyło jednolitego państwa, ale rozpadało się na kilka okręgów, pozostających pod władzą możniejszych feudalów, jak np. Kaupo *quasi rex et senior* Liwów z Turaida, do którego należał jeszcze drugi mniejszy gród w Kirmulde, czy też Dabrelis z Sattedzele. Jednostki te odpowiadały w przybliżeniu podobnym organizacjom u Kurów i Zemgałów, natomiast nie osiągnęły stopnia rozwoju rusko-letgalskiego³².

7. Warunki klimatyczne i glebowe Estonii były mniej korzystne niż jej południowych sąsiadów, toteż rozwój społeczeństwa uległ tu pewnemu opóźnieniu. Znaczna ilość terminów, zapożyczonych w zakresie słownictwa rolniczego od Bałtów i Słowian, dowodzi, że poziom uprawy roli i hodowli u Estów był niższy. Także określenie targu (*turg*) przejęte zostało od Słowian zachodnich. Sądząc z wykopalisk z północnej Estonii, rozkład „wielkiej rodziny„ był już

³¹ R. Šnore, *Zur Typologie...*, o.c., str.191; P. Paulsen, *Einige Säbelschwerter im Ostseeraum*, „Documenta archaeologica W. La Baume dedicata”, Bonn 1956, s.126; H. A. Moora, *Wozniknowienije...*, o.c., s.125; Heinrici, *Chronicon*, I,c.2,3; III,c.3,c.7; V,c.2; IX,c.11; XIV,c.10,c.3; XVIII,c.5; XX,c.9; XXI,c.7; XXVII,c.1; *Oczerki istorii*, o.c., s.687.

³² H. A. Moora, *Wozniknowienije...*, l.c., s.127—128; Heinrici, *Chronicon*, VIII, c.5.

w V w. daleko posunięty, gdyż większość mogił z tego stulecia to groby indywidualne. Niemniej jednak grody refugialne, charakterystyczne dla wspólnoty terytorialnej, występują jeszcze w XI w. obok obronnych gródków, stanowiących stałe siedziby możnych, które pojawiają się dopiero od końca X w. Słabość umocnień owych gródków pozwala jednak wnosić, że feudalowie estońscy nie rozporządzali jeszcze znaczniejszą siłą roboczą.

Pierwotne osadnictwo estońskie skupiło się w nizinach nadmorskich i w dolinach rzek. W pierwszych stuleciach n. e. w związku z ulepszeniem techniki rolnej osadnictwo rozszerzyło się znacznie na nowe tereny, ale południowo-wschodnia, wyżynna część kraju została w pełni zasiedlona dopiero w drugiej połowie tegoż tysiąclecia. U progu XIII w. bardzo słabo zaludnione lub zgoła puste były bagniste obszary dorzecza Pärnu, pas puszczy między okręgami Hariumaa i Rävåla z jednej, a Järvamaa i Virumaa — z drugiej strony, obecne pogranicze z Łotewską S. R. R., okolice Vigala i Turi, a także część północno-zachodniego wybrzeża i wyspy Vormsi, Kihnu i Hiiumaa. Na wyspie Saaremaa w I—IV w. n. e. przeważało jeszcze pasterstwo. Lemieszki znalezione w Valga (Łotewska S. R. R.) dowodzą, że w VIII—X w. uprawa sprzężajna była już dobrze znana plemionom estońskim. Chociaż w późnym średniowieczu w wielu okolicach lesistych przeważała jeszcze przerzutowa forma uprawy, to jednak u schyłku XII w. na urodzajnych glebach rozwinęła się już w pełni uprawa wielopolowa z ugorem. O znacznych rozmiarach hodowli w tym okresie świadczy wzmianka źródłowa, że podczas kilkudniowej wyprawy niemieckiej do kraju Estów z 1215 r. łupem napastników stało się 4000 sztuk bydła rogatego, nie licząc koni i owiec. W wielu okolicach istniało podówczas liczne i gęste osadnictwo, skupiające się w dużych wsiach wielodworczych³³.

Również proces wyodrębniania się zajęć rzemieślniczo-handlowych rozpoczął się u Estów nieco później niż u ludów południowych wybrzeży. Główny przebieg tego procesu przypada na XI—XII w. Początki podgrodzia w Otepää sięgają X w.; inne rzemieślniczo-handlowe osiedla tego typu powstawały przeważnie w następnych dwóch stuleciach. W liczbie ważniejszych ośrodków grodowych z tego okresu wymienić można Tallin, gdzie istniała kolonia ruskich

³³ P. A. Ariste, *Formirowanije pribaltijsko-fińskich jazykow...*, o.c., s.13,23; A. K. Vassar, *K' izuceniju plemien I—IV vekov w zapadnoj i jugo-zapadnoj Estonii*, „Woprosy etniczskoj istorii estonskogo naroda”, Tallin 1956, s.201; M. Schmiedehelm, *O plemienach siewiero-wostocznoj Estonii wo wtoroj połowinie I tysiaczletija do n.e. i w pierwoj połowinie I tysiaczletija n.e.*; tamże, s.176—182; C. J. Paana (wyd.), *Istorija Estonskoj SSR*, wyd.II, Tallin 1958, s.19, 25—29; H. A. Moora, *O rezultatach issledowanija gorodiszcz w Estonskoj SSR, Driewnije posielenija i gorodiszcz*, „Archieologiceskij Sbornik”, I, Tallinn 1955, s.91; tenże, *Wozniknowienije...*, o.c., s.106,121,129; M. Schmiedehelm, *Archieologiceskije pamiatniki...*, o.c., s.223,229; Heinrici, *Chronicon*, XIV,c.10; XV,c.7: „...erat tunc villa Carethen pulcherrima et magna et populosa sicut omnes ville in Gerwen et in tota Estonia fuerunt”.

kupców, Toolse i Maholm nad Zatoką Fińską, porty zachodniego wybrzeża: Lihula i Parnawę (Pärnū), Vilijandi — stolicę ziemi Sakkala, Tartu i Otepää na pograniczu wschodnim. Kronika Henryka Łotysza wspomina o szlakach drogowych, wiodących z Parnawy przez Lihula do Tallina; z Tallina do Vilijandi przez Turi oraz z Rygi przez Cësis w Letgalii i Trikatne do Otepää, Tartu i Pskowa³⁴.

Położenie geograficzne Estonii przyczyniło się do jej znacznego udziału w handlu dalekosieżnym. Przez jej ziemie, od wyspy Saaremaa przez Tartu, Psków i Połock wiódł jeden ze szlaków, łączących Skandynawię z Rusią kijowską i Bliskim Wschodem, toteż skarby monet islamskich pojawiają się tutaj bardzo wcześnie. Najstarsze dirhemy pochodzą z początku VII w., a występują niekiedy w znacznych ilościach (np. skarb w Johoi Kohtla). Od połowy X w. w skarbach estońskich pojawiają się sztabki i placki srebrne, a także coraz liczniejsze monety anglosaskie, niemieckie, fryzyjskie itp. Główne skupienia skarbów występują w pobliżu większych ośrodków osadnictwa, np. nad Zatoką Fińską, koło Tartu, Parnawy oraz na wyspach wybrzeża zachodniego.

W zachodniej części kraju, a szczególnie na wyspach Saaremaa i Muhuspytka się wiele importów skandynawskich, z których część stanowi zapewne zdobycz korsarską. Obejmowały one przeważnie broń i ozdoby z X—XI w. (np. Uddavere, naszyjnik z Haljala Esu, miecz z Valjala, grot włóczni z ornamentem srebrnym z Kaarma, zapinki z Ipla). Sądząc ze znalezionych grobów (np. Valkla koło Tallina), na niektórych punktach północnego wybrzeża istniało w tym okresie także stale osadnictwo skandynawskie.

Bezpośrednie kontakty między Estami a Słowianami zachodnimi istniały od czasów przed n. e. Zarówno w języku estońskim, jak i w innych zachodniofińskich dawne określenie Słowian wywodzi się od nazwy Wenedów, pod którą występują w źródłach rzymskich Słowianie zachodni. Przyjęcie od nich do języków fińskich słowa: „targ” wskazywałoby na handlowy charakter tych stosunków. Sądząc z wykopalisk, nadmorskie ziemie słowiańskie dostarczały Estom naczyń z czarnej ceramiki, które posłużyły za wzór do wyrobów miejscowych. Także z ziem pruskich przychodziły zapinki w kształcie kuszy, nara, mienniki i inne ozdoby.

Wpływy ruskie zaznaczyły się na większą skalę w drugiej połowie I tysiąclecia n. e. z chwilą dotarcia osadnictwa Krywiczów do granic estońskiego terytorium etnicznego. W późniejszym okresie były one najsilniejsze we wschodniej części Estonii, która pozostawała w zależności politycznej od państwa ruskiego. Wiele zabytków ruskiego pochodzenia znaleziono zwłaszcza w okolicy Tartu, gdzie w XI w. powstała twierdza Jurijev, założona przez Jarosława Mądrego,

³⁴ H. A. Moora, *Woprosy słozenija...*, o.c., s.132; tenże, *Wozniknowienije*, o.c., s.129 i n; Heinrici, *Chronicon*, XX,c.9; XVIII,c.5; XXI,c.7. M. Schmiedehelm Gorodiszcze Ryuge w jugowostocznoj Estonii — „Woprosy etniczskoj istorii“, s. 162, 166 169—173, 184.

Przedmiotem wywozu z Estonii byli niewolnicy, futra i niektóre wyroby rzemiosła. Na Helgön znaleziono np. szpilę z kółkiem z VIII w., sądząc z typu, pochodzącą zapewne z wyspy Saaremaa. W 1224 r. mieszkańcy jednego z okręgów estońskich zapłacili zwycięskim mieszczanom Rygi większą ilość postawów surowego sukna, niewątpliwie miejscowego wyrobu. Korsarze z wyspy Saaremaa sprzedawali Kurom branki szwedzkie, jak o tym wspomina kronika Henryka Łotysza. W tym samym źródle zaznaczono, że w 1210 r. mieszkańcy Otepää opłacali futerkami daninę nałożoną przez Nowogrodzian³⁵.

Rozległe i urozmaicone wybrzeża Estonii oraz położenie tego kraju na przebiegu głównych szlaków wymiany sprzyjały rozwojowi żeglugi i handlu, zarazem jednak ściągały częste najazdy od strony morza, które powodowały spustoszenia. Początki napadów skandynawskich przypadają na czasy bardzo zamierzchłe. W sagach zachowały się wzmianki o walkach półlegendarnych bohaterów Storkera i Raghena (IX w.) z Estami, jak również o starciach w pobliżu Tallina (Rafala) i Saaremaa (Eysysla) w początku X w. Kronika Saxa podaje wiadomości o wyprawach Knuta W. (XI w.), Knuta W. i VI oraz biskupa Absalona (poł. XII w.) na wybrzeża estońskie. Król norweski św. Olaf miał również najeżdzać Estów około 1000 r. W pierwszej połowie XII w. biskup z Lund, Eskill, usiłował bezskutecznie przeprowadzić chrystianizację kraju. Około 1195 r. biskup Meinard wspólnie ze Szwedami, Niemcami z Bremy i Gotlańczykami zorganizował pochód na ziemię Virumaa. Także w ciągu następnych dziesięciu lat władcy Danii przedsięwzięli kilkakrotnie niszczyielskie wyprawy na wybrzeża Estonii.

Z momentem usadowienia się niemieckich zdobywców przy ujściach Dźwiny nie było niemal roku bez krwawych starć na morzu i lądzie³⁶.

Estowie, którzy w XII w. przewyższali inne sąsiednie ludy w umiejętnościach żeglarskich, podejmowali ze swej strony napady pirackie przeciw Skandynawom. Szczególnie głośne były ich wyprawy na wyspę Öland w 1170 i 1180 r., kiedy z rąk ich zginął szwedzki biskup Rodulf, co spowodowało odwetowy desant Szwedów w 1193 r. Kronika Henryka Łotysza podaje, że mieszkańcy wyspy Saaremaa sprzedawali Kurom branki szwedzkie. Opisuje ona również wyprawę 16 statków estońskich na rabunek duńskiej prowincji Lister w 1203 r. oraz ich porażkę w Visby, dokąd zawinęły, podając się za spokojnych kupców.

³⁵ B. Nerman, *Sveriges första Storhetstid*, o.c., s.230—232; H. A. Moora, *Woprosy*, o.c., s.116; tenże, *Ostbaltiskt*, o.c., s.149; tenże, *Niekotoryje woprosy*, o.c., s.37; tenże, *Wozniknowienije...*, o.c., s.112,119; P. A. Ariste, o.c., *Formirowanije...*, s.25; A. M. Tallgren, *Zur Archäologie Eestis*, II, Tartu, 1925, s.10, 146—148; R. Šnore, *Zur Typologie...*, o.c., s.186; H. Laakman, o.c., str.213 i n; Heinrici, *Chronicon*, XIV, cz.2, r.1210; XVII,c.6, r.1224; XXX,c.1.

³⁶ L. Arbusow, *Baltische Lande*, o.c., s.172; *Excerpta Vellei*, „MGH.SS.”, XXI, s.235; Saxo, *Gesta Danorum*, o.c., VI, s.182; XI, s.378,383; XIV, s.580; XVI, s.662; Heinrici, *Chronicon*, I, cz.13, r.1195.

Jeszcze w okresie ostatnich walk Estów z agresją niemiecko-duńską w XIII w. odznaczyli się oni niejednokrotnie w starciach morskich³⁷.

Niemniejszą groźbę dla niezawisłości plemion estońskich stanowiła ekspansja ruska. Już w początku X w. Estowie zmuszeni zostali przez ks. Olega do udzielania mu posiłków w wyprawach. Włodzimierz Wielki pobierał około 991 r. daniny ze wschodniej Estonii. Ponieważ Estowie stawiali nieraz opór poborcom, w. ks. Jarosław przedsięwziął w 1030 r. wielką wyprawę, w której po rozgromieniu opornych wzniesiono twierdzę Juriew (Tartu); odtąd stanowiła ona główną bazę strategiczną Rusi na ziemiach estońskich. Syn Jarosława, Izjasław, podbił w 1060 r. okolice Vilijandi i nałożył na jej mieszkańców daninę 2000 grzywien srebrem. W XII w. Estonia należała do sfery wpływów Nowogrodu i Pskowa. Estowie niejednokrotnie usiłowali zrzucić z siebie narzucone im zwierzchnictwo, co pociągało za sobą represyjne wyprawy ruskie, np. w latach 1113, 1116, 1130, 1141, 1191, 1192, a także w początkach XIII w., kiedy plemiona estońskie walczyły już z agresją niemiecką. W 1209 r. Nowogrodzianie zajęli gród Torma, rok później oblegli Otepää i po ściągnięciu 400 grzywien okupu zmusili ludność do przyjęcia chrztu. W 1212 r. najazd ruski przeniknął aż po Varbola, zagarniając 700 grzywien haraczu, w 1216 r. ludność okręgu Otepää musiała dwukrotnie opłacić daninę, zarówno Pskowianom, jak i Kawalerom Mieczowym. Najazdy wschodnich sąsiadów osłabiały równoczesny opór Estów wobec inwazji i przyczyniły się poważnie do szybkich postępów tych ostatnich. Nowogrodzianie, zrozumiewszy błędność swej dotychczasowej polityki, przeszli od 1217 r. na system popierania Estów w walce ze wspólnym zagrożeniem. Jednakże pomoc udzielania powstańcom estońskim była mało efektywna i nie uchroniła ich w ostateczności od ujarznienia przez Niemców i Duńczyków³⁸.

W XI—XII w. doszło w Estonii do ukształtowania się stosunków feudalnych, jednakże ustrój polityczny zachował więcej cech pierwotnych niż u innych plemion nadbałtyckich. Podstawową organizację terytorialną stanowiły niewielkie grody, zwane *kihelkhond*, w których władzę sprawowali „starsi” (*seniores*) spośród warstwy możnych niekiedy po dwóch na raz. Pewna liczba *kihelkhondów* tworzyła organizację zwaną *maakond*, która jednak nie miała osobnego zwierzchnika, a sprawami jej zarządzali zwierzchnicy poszczególnych *kihelkhondów*. Jedynie w razie wojny wybierano spośród grona „starszych”, wspólnego przywódcę dla większego okręgu. Zakres władzy tych ostatnich zależny był od sytuacji zewnętrznej i stosunku innych feudalów, nigdzie jednak nie doszło do wytworzenia się dziedzicznych księstw typu Koknese czy Jersike

³⁷ *Knytlinga Saga*, s.314; *Heinrici, Chronicon*, VII, c.1; XIV,c.5; XXX,c.1.

³⁸ *Oczerki Istorii SSSR*, o.c. I, s.690—692, 784—788; *Heinrici, Chronicon*, XIV,c.2; XVIII,c.3.

8. Proces rozwojowy Wotów i Iżorców przebiegał w zasadzie analogicznie jak u Estów. Podstawowym zajęciem ludności obu tych ludów we wczesnym średniowieczu było rolnictwo. Latopisy nowogrodzkie zaznaczają, że w czasie ogólnego nieurodzaju w 1215 r. wielu Wotów zginęło z głodu. Głównym ośrodkiem ziemi Wotów był gród Koporie. W XI i XII w. na skutek ucisku ze strony władających nimi feudalów nowogrodzkich część chłopów wockich i ruskich, osiadłych na tych obszarach, emigrowała do niepodległej jeszcze Estonii, co zaznaczyło się osłabnięciem na pewien czas sił wytwórczych okolic nad Zatoką Fińską.

Iżorcy zaleźli się również pod władaniem Nowogrodu, co przyspieszyło proces zróżnicowania klasowego w łonie ich społeczeństwa. Kronika Henryka Łotysza wspomina o wielmoży iżorskim Pelgusii, który z ramienia Nowogrodzian sprawował straż wybrzeża i w 1220 r. dał się ochrzczyć z całym dworem. Głównym ośrodkiem Iżory był gród Oriechow, obecnie Pietrokriepost'.

Warunki klimatyczne ziemi Wepsów nie stwarzały korzystnych możliwości dla rolnictwa, toteż obok niego duże znaczenie miało rybołówstwo w wielkich jeziorach oraz łowiectwo zwierząt futerkowych. Przez obszary Wepsów przebiegał ważny szlak handlowy ze Skandynawii i Karelii na Ruś i do Bułgarii nadwołżańskiej. Głównym ośrodkiem targowym był Oloniec. W wymianie tej uczestniczyła również na szeroką skalę ludność miejscowa. Dotychczasowe wykopaliska odkryły znaczną ilość importów z Bułgarii, Skandynawii i Rusi, monet itp. Tak np. w Widimes nad rzeką Paszą odnaleziono skarb, zawierający 12 300 monet zachodnioeuropejskich z XI w.; duży skarb dirhemów znaleziono w Pietrozawodsku. Bogate wyposażenie niektórych grobów wepskich z tego okresu wskazuje na daleko posunięte zróżnicowanie społeczne³⁹.

9. Ziemie obecnej Finlandii i Karelii posiadały najmniej korzystne warunki przyrodnicze ze wszystkich omawianych tutaj obszarów nadbałtyckich. Z tego względu osadnictwo było tu najbardziej nierównomiernie rozmieszczone, a rozwój społeczny uległ opóźnieniu. Gdy np. na Litwie zarejestrowano dotychczas około 1500 grodzisk, na Łotwie około 500, w Estonii — 150, to na rozległych przestrzeniach Finlandii stwierdzono ich zaledwie 90. Skupiają się one ponadto przeważnie w południowej, bardziej zaludnionej części kraju. Główne tereny osadnictwa rozmieściły się na wybrzeżach Zatoki Fińskiej i południowej części Zatoki Botnickiej. Sądząc z zapożyczeń językowych od Germanów i Bałtów, które językoznawcy odnoszą do końca I tysiąclecia przed n.e., jak również z wykopalisk, mieszkańcom Finlandii znane już było w tym okresie rolnictwo, w którym narzędziem uprawy było prymitywne jeszcze radło, ciągnięte przez

³⁹ H. A. Moora, *Woprosy...*, o.c., s.124,135—139; M. Schmiedehelm, o.c., s.232 i n; H. Laakman, *Estland...*, l.c., s.235—240; Henrici, *Chronicon*, XXI,c.2; XVIII,c.7; *Oczerki istorii...*, o.c., t.I, s.318,680,698,701,710,841; H. T. Tampere, *Niekotoryje woprosy etniczesczkoj istorii Estoncew w swietie ustnogo narodnogo tworczestwa*, „Woprosy etniczesczkoj istorii etc.”, s.304.

woly. Ulepszona technika rolna rozpowszechniła się jednak dopiero w I tysiącleciu n.e. W Vanäja znaleziono szczątki pługa z IX—X w., a w Storhagen na wyspach Aland wydobyto również pług z żelaznym lemieszem z tego okresu, ziarna pszenicy i grochu oraz pozostałości po produkcji piwa. Postępy te dotyczyły jednak tylko niektórych okolic, a w związku ze znaczną lesistością kraju żarowo-wykopaliskowy system gospodarki przetrwał szeroko w użyciu do późnego średniowiecza.

Proces kształtowania się stosunków feudalnych przebiegał nierówno w poszczególnych częściach kraju. Uposażenie grobów alandzkich z IX w. odzwierciedla już daleko posunięty proces zróżnicowania klas. W Sundby zbadano ostatnio pozostałość gródka możnego feudała z X—XI w. W XI w. było tu już utwierdzone chrześcijaństwo. Natomiast cmentarzyska kontynentalne aż do schyłku I tysiąclecia wykazują słabe jeszcze rozwarstwienie społeczne. Dopiero około 1000 r. zaznacza się u zachodnich Finów wzrost zamożności starszyny plemiennej; pojawiają się liczniejsze skarby oraz występują wyraźniejsze różnice w uposażeniu poszczególnych grobów. Plemiona karelskie przeżywały jeszcze w X—XI w. ostatni etap ustroju wspólnoty⁴⁰.

Ogólna ilość skarbów znalezionych w Finlandii nie dorównuje stanowiskom znanym z terenów estońskich i bałtyjskich. Znaleziska monet występują zwłaszcza na Wyspach Alandzkich oraz w południowo-zachodnim krańcu Finlandii aż po linię Pori-Tampere-Mikkeli-Sortavala, jak również nad wodami kraju Tawastów (Hämä) i w Karelii. Brak ich natomiast na południowym stoku ozu Salpausselkä po wybrzeża Zatoki Fińskiej oraz w północnych częściach kraju.

Skarby z IX i X w. zawierają przeważnie monety arabskie, sassanidzkie i bizantyńskie. Stanowiska z tego okresu skupiają się przede wszystkim na Wyspach Alandzkich, które leżały na głównym szlaku wypraw Wikingów. Spotyka się je również w Hanko i Permiö na wybrzeżu zachodnim, a także w Savitaipale, dokąd przybyły zapewne poprzez Karelię. Począwszy od XI w. pojawiają się dość liczne monety zachodnioeuropejskie, przy czym, odwrotnie niż dirhemy, występują one przede wszystkim w skarbach kontynentalnych. Powyższe zjawisko wiąże się przypuszczalnie ze wzrostem sił wytwórczych, zaznaczającym się w tym okresie wśród plemion fińskich⁴¹.

⁴⁰ H. A. Moora, *Woprosy...*, o.c., s.107; A. Erä-Erko, *Rovaniemen kivikanden tutkimusista*, „Suomen Museo”, LXII, 1955, s.98; M. Dreijer, *Die Ziernadel von Syllöda*, „Suomen Museo”, LXIII, 1956, s.28; A. M. Tallgren, *Finnland vid slutet av hednatiden*, „Fornvännen”, 27,1932, s.101—108; E. Kivikoski, *Husgruderna i Storhagen etc.*, „Finska Fornminnesföreningens Tidskrift”, XLVIII, 3,1946, s.61,68,70; tenże, *Die Eisenzeit im Auraflossgebiet*, tamże, XLIII, 1939, s.250,246.

⁴¹ H. Salmo, *Deutsche Münzen in vorgeschichtlichen Funden Finnlands*, „Finska Fornminnesföreningens Tidskr.”, XLVII, 1948, s.415—427; R. Šnore, *Zur Typologie...*, o.c., s.186.

Bliskie sąsiedztwo z Półwypsem Skandynawskim oraz dawne osadnictwo germańskie wpłynęło na bardzo wczesne i ciągle kontakty szwedzko-fińskie. Poważną część znalezisk fińskich stanowią przedmioty pochodzenia skandynawskiego, szczególnie miecze, pasy z metalowymi sprzączkami i ozdoby (np. spinka srebrna z Harakkemäki XII w., klamra do pasa z Virumäki). O ile we wcześniejszych okresach trwały ożywione kontakty z kontynentem szwedzkim, o tyle począwszy od XI w. handel z Finami stał się niemal wyłącznym monopolem kupców gotlandzkich, którzy pośredniczyli także w przywozie wyrobów zachodnioeuropejskich, jak np. miecze nadreńskie, sukna gatunkowe i prawdopodobnie sól. Importy z Wysp Brytyjskich docierały do Finlandii przede wszystkim w okresie wielkiego handlu bałtyckiego i wypraw Wikingów. W Lagmansby na Wyspach Alandzkich znaleziono skarb z monetami anglosaskimi, wczesnymi, bo, z lat 924—926. Z Anglii lub Irlandii pochodzi też ozdobna szpila z Syllöda na Wyspach Alandzkich.

Sądząc ze znacznych ilości monet fryzyjskich, występujących w skarbach z tego okresu, istniały podówczas kontakty z krajami przy ujściu Renu. Jednakże szczupłe i nader fantastyczne informacje o Finach, zawarte w opisie Adama Bremeńskiego, na ogół dobrze poinformowanego o innych ludach nadbałtyckich, nasuwają przypuszczenie, że owe stosunki z Fryzją nie miały charakteru bezpośredniego, ale odbywały się poprzez Gotlandię⁴².

Wyroby rzemiosła ruskiego, jak np. przęsłiki z lupku wołyńskiego, paciorki szklane, krzyżyki, naszyjniki z rejonu Ładogi i inne ozdoby, docierały przede wszystkim na rynki Karelii, której wschodnia część pozostawała od X—XI w. w zależności od Nowogrodu. Spotyka się je także w mniejszych ilościach w środkowej, zachodniej, a nawet północnej Finlandii. Tak np. w okolicy Kuusamo znaleziono kilka skarbów z XI—XII w., zawierających ozdoby typu ruskiego. Dotarły one zapewne na północ w wyniku ożywionego handlu Karelów z Lapończykami, którzy dostarczali kupcom z południa futer i kłów morsów. Zdaniem E. Kivikoski Finowie nie uczestniczyli jednak szerzej w dalekościennym handlu dnierzańskim, gdyż główne szlaki ze Skandynawii i krajów Europy zachodniej przebiegały bardziej na południe.

We wczesnym średniowieczu spotyka się również ślady stosunków wymiennych z ludnością Estonii, Łotwy, a nawet Litwy, jednakże ustępują one znacznie rozmiarom kontaktów z sąsiadami wschodnimi i zachodnimi.

Główny produkt eksportowy Finlandii stanowiły futra, bądź to nabywane od Lapończyków, bądź też zdobywane w miejscowych puszczech. Ludność Wysp Alandzkich uprawiała na wielką skalę polów fok, znaczną rolę odgrywał też u nich do XI w. handel niewolnikami, sprzedawanymi ze Szwecji do kra-

⁴² M. Dreijer, *Die Ziernadel...*, o.c., s.24,29; A. M. Tallgren, *Finnland vid...*, o.c., s.74,99,108; E. Kivikoski, *Die Eisenzeit...*, l.c., s.180,195,202—209,245; A. Bremeński, *Gesta Hammaburgensis...*, o.c., IV,c.14.

jów Bliskiego Wschodu. Z Finlandii kontynentalnej, zwłaszcza z Karelii, eksportowano również niektóre wyroby rzemieślnicze, jak np. noże o zdobionych rękojeściach z rogu oraz niektóre ozdoby.

Proces wyodrębniania się zajęć rzemieślniczych i handlowych zaznaczył się u Finów nieco później niż na południowych wybrzeżach Bałtyku. Najwcześniej oddzieliło się kowalstwo. Sądząc z niektórych ustępów narodowego eposu Finów „Kalewala”, stanowiło ono w XI—XII w. odrębny i ceniony zawód. W wykopaliskach z tego okresu znaleziono również kilkanaście okazów wag i ciężarków, których system podziałowy wiąże się ze skandynawskim. W XII w. istniało już sporo osad targowych, jak Tarka, wymieniona w arabskim dziele geograficznym *Idrisiego*, Nousiainen — pierwsza siedziba biskupa, Kumo — główne osiedle Tawastów, Viipuri (obecnie Wyborg) — ważny punkt tranzytowy w handlu solą, dalej Karela (obecnie Prioziersk) — główny ośrodek dla Karelii i Rapola. Na ogół owe osady nie osiągnęły jeszcze w początku XIII w. tego stopnia rozwoju, co ośrodki miejskie w krajach skandynawskich i słowiańskich⁴³.

Sąsiedztwo Finów ze Skandynawią nie ograniczyło się do stosunków pokojowych z osadnictwem szwedzkim, przenikającym od kilku wieków na Wyspy Alandzkie i mało zaludnione wybrzeże Zatoki Botnickiej. Przejawiało się ono również w postaci częstych najazdów Wikingów, od których cierpiały zwłaszcza zachodnie dziedziny plemienia Suomalaiset. Kronika Saxa wspomina o walkach z „królem” Finów, Cuso, gdzieś w VIII—IX w. Także słynny Raghenaer Lodbrog wojował rzekomo z plemionami fińskimi, podobnie jak król szwedzki Eryk (IX w.). Agresja feudalnych państw skandynawskich przybrała na sile począwszy od XI w., przyjmując charakter wypraw krzyżowych przeciw pogańskim Finom. Około 1008 r. król norweski Olaf wylądował na wybrzeżu Uusimaa. W połowie XI w. nastąpił najazd szwedzki na Finlandię właściwą. Początkiem trwałego podboju kraju przez Szwedów stała się jednak dopiero tzw. pierwsza krucjata króla Eryka IX, około 1154 r. Wylądował on z silną armią przypuszczalnie w rejonie ujścia rzek Aurajoki względnie Kokemäki jak i rozgromiwszy Finów z plemienia Suomalaiset zmusił ich przemocą do przyjęcia chrześcijaństwa. W Nousiainen powstała pierwsza siedziba biskupstwa, przeniesiona pod koniec XII w. do Koroinen. Na straży nowej kolonii stanęła twierdza w Turku.

Sukcesy Szwedów nie osiągnęły jednak poważniejszych rozmiarów. W wyniku kilkakrotnych powstań ludności, w których straciło życie trzech kolejnych

⁴³ T. Björkman, *Der Silberschatz von Lämsä in Kuusamo*, „Suomen Musco”, LXIV, 1957, s.32—34; E. Kivikoski, o.c., str.245—274, 254—257; W. Sommer, *Geschichte Finnlands*, München 1938, str.10—13; A. M. Tallgren, *Finnland vid...*, l.c., s.109—111; H. Salmo, *Deutsche Münzen...*, o.c., s.423 i n.; tenże, *Die Waffen der Merovingezeit in Finnland*, „Finska Fornminnesföreningens Tidskrift”, XLI, 1938.

biskupów, władza królów szwedzkich pozostała faktycznie ograniczona do okolicy Turku. Skandynawskie wyprawy podejmowane przeciw pogańskim jeszczom Tawastom — jak duńskie w latach 1190 i 1191 oraz szwedzkie w początkach XIII w. — nie przyniosły również trwałych wyników. Ze swej strony Finowie, wcześniej obznajomieni z żeglugą — jak świadczą szczątki łodzi z VII—VIII w. — poczęli również najeżdzać wybrzeża Skandynawii. W 1187 r. połączona wyprawa Karelów i Nowogrodzian zniszczyła doszczętnie główny ośrodek środkowej Szwecji — Sigtunę.

Wschodnia część ziem fińskich była widownią ekspansji ruskiej. Przypuszczalnie już w pierwszej połowie X w. książęta kijowscy pobierali daniny od Karelów i Tawastów. W XII i XIII w. Karelia wchodziła w skład państwa nowogrodzkiego. Natomiast Tawastowie mimo kilkakrotnych najazdów Nowogrodzian, np. w 1186, 1191, 1220 r., utrzymali zasadniczo swą niezależność, płacąc władcom ruskim pewne daniny. Ostateczny podbój kraju Tawastów przez feudałów szwedzkich nastąpił dopiero w drugiej połowie XIII w.⁴⁴

W chwili gdy agresja silniejszych sąsiadów zagroziła niepodległości plemion fińskich, rozwój ich państwowości nie wykroczył poza luźne organizacje plemienne z wiecem (*k a r ä j ä t*) na czele, gdyż na okres wypraw wojennych wybierano jedynie chwilowych naczelników z łona warstwy możnych. W tych wyrunkach wschodnia część terytorium fińskiego, Karelia, stała się łatwą zdobyczą wczesnofeudalnej monarchii kijowskiej. Dzielnice środkowe i zachodnie kraju utrzymały dłużej swą niezawisłość jedynie w wyniku długotrwałego rozstroju wewnętrznego państwa szwedzkiego w XII i początku XIII w.⁴⁵

9. Przedstawiony powyżej zarys procesów rozwojowych, zachodzących wśród ludów wschodniego wybrzeża Bałtyku, umożliwia ustalenie pewnych ogólnych wniosków.

Wydaje się, że dawniejsza historiografia nie oceniła właściwie roli plemion Bałtyjskich w tym okresie i znaczenia żeglugi w ich gospodarce. Prof. G. L a b u d a zwrócił uwagę, że germańskie określenia Bałtyku: *E a s t m e r e*, *Östersjön*, *Ostsee* oznaczają w istocie: Morze Estów, a jak wiadomo, nazwa ta w I tys. n. e. oznaczała ludy bałtyjskie i dopiero w późniejszym średniowieczu przeniesiona została na grupę plemion zachodniofińskich, zamieszkującą obecną Estonię. W języku litewskim zachowało się określenie: *Aizmarēs* dla Zalewu Wiślanego. Na wybrzeżu kurońskim istnieje osada Aistere, wy-

⁴⁴ S a x o, *Gesta Danorum*, o.c., III, s.72; V, s.165; IX, str.309; W. S o m m e r, o.c., str.45, 12—14; C. H a l l e n d o r f, *History of Sweden*, Stockholm 1938, s.33—35, 40—41; E. K i v i k o s k i, o.c., s.252—258; H. S a l m o, *Die Waffen...*, o.c., s.57; *Oczerki istorii...*, o.c., I, s.695—710.

⁴⁵ W. S o m m e r, *Geschichte...*, o.c., s.11—14; C. H a l l e n d o r f, *History...*, l.c., s.35 i n.

mieniana pod tą nazwą jeszcze w 1253 r., dalej miasteczko Aizputē, po niemiecku Hasenpoth, w pobliżu Kłajpedy. Sama nazwa: Bałtyk, pojawiająca się w źródłach średniowiecznych, jest niewątpliwie pochodzenia bałtyjskiego. Wszystkie te dane językoznawcze wskazują na dawny związek ludów bałtyjskich z morzem i na ich czołową rolę w tym regionie⁴⁶.

Na tle poziomu rozwoju ekonomicznego, osiągniętego przez Prusów i Kurów w drugiej połowie I tysiąclecia n. e., staje się zrozumiałe powstanie na ich wybrzeżach osiedli szwedzkich już z VII w. n. e. Tym się tłumaczy również stosunkowo znaczna ilość wyrobów skandynawskich, spotykanych na ich wybrzeżach, wobec znacznie mniejszej liczby tych importów w wykopaliskach z terenów Pomorza i Meklenburgii⁴⁷. Wyprawy Wikingów — zarówno o charakterze wojennym, jak i handlowym — kierowały się oczywiście tam, gdzie dostateczny rozwój gospodarczy mieszkańców stwarzał perspektywy korzystnej wymiany lub grabieży. Wydaje się więc prawdopodobne, że w drugiej połowie I tysiąclecia n. e. nadmorskie plemiona bałtyjskie wyprzedzały w rozwoju Pomorzan, Wioletów, a może i Obodryców. Nie jest chyba przypadkiem, że relacja Wulfstana pomija wszelkie wiadomości o wybrzeżu pomorskim, natomiast opisuje szczegółowo Truso i ziemie pruskie. Widocznie z punktu widzenia kupca z Hedeby kontakty z Prusami miały większe znaczenie gospodarcze.

W XI i XII w. następuje zupełna zmiana sytuacji. Nadmorskie ośrodki pruskie straciły na znaczeniu, kultura „kłajpedzka” ubożeje ostatecznie pod koniec XII stulecia. Relacje kronik polskich (Gall, Kadłubek) przedstawiają kraj Prusów jako zacofany i prymitywny. Nie można przypisywać tych wiadomości jedynie propagandzie (jak to czynią autorzy „Lietovos TSR Istoria”, t. I i J. Antoniewicz), ani też tłumaczyć upadku kultury kłajpedzkiej pogorszeniem się klimatu, jak to robią G. i M. Mortensenowie. W tym ostatnim wypadku podobne objawy musiałyby wystąpić również i na sąsiednich terenach, czego zupełnie nie stwierdzono⁴⁸. Analogiczne zmiany w ekonomice dają się zauważyć na obszarach obecnej Łotewskiej SRR. Gdy w I tysiącleciu n. e. Kurowie wyprzedzali znacznie w rozwoju swych sąsiadów, to w XI—XII w. dorównują im Zemgalowie i Letgalowie. Na czoło wysunęły się natomiast plemiona litewskie.

⁴⁶ Referat prof. G. Labudy, jesień 1957 w PTPN; E. Blesse, *Sprache als Quelle zur Geschichte der lettischen Volksstämme*, „Conventus I historicorum Baltiorum”, Rigā 1938, s.72—74,80.

⁴⁷ E. Petersen, *Zum Einfluss der Wikinger auf Mecklenburg*, „Mecklenburgisches Jahrbuch”, 36, 1941; P. Paulsen, *Einige Säbelschwerter...*, o.c., s.108 i n.

⁴⁸ Lietovos TSR Istoria, o.c. s.63; J. Antoniewicz, *Prusowie...*, o.c., s.121; Gall Anonim, „MPH”, I, s.478; W. Kadłubek, „MPH”, II, s.422; J. Hoffmann, *Die spätheidnische...*, o.c., s.138; G. i H. Mortensen, *Die Besiedlung des nordöstlichen Ostpreussens bis zum Beginn des XVII Jh.*, t.II, Leipzig 1937—1938, s.111,135.

Na obszarze Finlandii w VI do X w. przodowała w rozwoju ekonomicznym ludność Wysp Alandzkich. Od początku drugiego tysiąclecia na plan pierwszy wysuwają się plemiona kontynentalne.

Wytlumaczenia tych zjawisk należy doszukiwać się w przebiegu procesu rozwojowego ludów zamieszkujących wschodnie wybrzeża Morza Bałtyckiego. W pierwszych stuleciach n. e. stosunki społeczne i ekonomiczne wśród Prusów i Kurów wykazywały niewielkie różnice w porównaniu z ich polskimi i germańskimi sąsiadami. Na nieco niższym stopniu rozwoju znajdowały się inne plemiona bałtyjskie, a zwłaszcza plemiona fińskie.

Obfitość bursztynu, poszukiwanego jeszcze w starożytności na rynkach, czy też korzystne położenie na głównych szlakach wymiany stworzyły podstawę do znacznego bogacenia się nadmorskich plemion pruskich i kurońskich. W drugiej połowie I tysiąclecia n. e. wraz z nasileniem handlu ze Wschodem wcześniej niż u Słowian zachodnich rozwija się żegluga i powstają ruchliwe emporia handlowe. Procesom tym nie towarzyszył jednak równomierny postęp w zakresie innych sił wytwórczych, a szczególnie rolnictwa. Ulepszone metody uprawy sprzężajnej i hodowli rozpowszechniły się w krajach przybałtyckich później niż na bardziej południowych obszarach, gdzie korzystniejszy klimat umożliwiał lepsze wykorzystanie tych osiągnięć. Wpłynęło to z kolei na opóźnienie kształtowania się wczesnofeudalnych stosunków produkcji na wsi i wytwarzania się miast na podstawie istnienia produktu dodatkowego u rolników. Z chwilą zmiany w strukturze wymiany w XI w. Truso, Wiskiauty itp., nie mając oparcia w dostatecznie rozwiniętym rynku lokalnym, tracą na znaczeniu. Zjawiska te znajdują analogię w przebiegu procesu historycznego u Słowian zachodnich. Tutaj również w okresie rozkwitu handlu dalekosiężnego w IX—XI w., wcześniej niż u plemion kontynentalnych, rozwinęły się zamożne ośrodki miejskie, jednakże na skutek słabości zaplecza rolniczego niektóre z nich, jak np. Wolin, nie przetrwały okresu zaniku tego handlu. Owa słabość przyczyniła się między innymi do późniejszego niż w rolniczej Wielkopolsce powstania na tych ziemiach państwowości wczesnofeudalnej. Stan taki z kolei ułatwił zewnętrzną agresję na Słowiańszczyznę zachodnią.

W okresie kiedy wszystkie ludy zamieszkujące wybrzeża Bałtyku przeżywały fazę „demokracji wojennych”, najazdy obce nie stanowiły jeszcze istotnego zagrożenia dla wewnętrznego rozwoju tych społeczeństw. Sytuacja uległa zmianie, kiedy w IX—XI w. doszło do wytworzenia się monarchii wczesnofeudalnych w krajach skandynawskich, Polsce i Rusi, gdy tymczasem u innych ludów nadbałtyckich w związku z ich oddaleniem od głównych ośrodków kultury w Europie i opóźnieniami rozwojowymi proces ten znajdował się dopiero w początkach. Agresja owych wyżej zorganizowanych sąsiadów miała odtąd zaciążyć ujemnie na możliwościach rozwojowych zachodnich Bałtów i Finów. Nieustanne konflikty zbrojne osłabiły siły najbardziej zaawansowanych w rozwoju Prusów i Kurów i przeszkodziły ukształtowaniu się ich

państwowości wczesnofeudalnej. Podobnie najazdy skandynawskie i ruskie wpłynęły hamująco na rozwój wewnętrzny społeczeństw liwońskiego i estońskiego, a w chwili gdy i tutaj zaczęły zwyciężać stosunki feudalne, spadła na te kraje agresja niemiecka i duńska, która położyła kres ich niezawisłości. W Letgalii doszło do wytworzenia się pierwszych organizacji państwowych dopiero pod zwierzchnictwem ruskim. Plemiona fińskie nad Newą i Świrem, a także wschodnia Karelia — zostały podporządkowane władzy Nowogrodzian, zanim jeszcze ukształtował się u nich ostatecznie ustrój wczesnofeudalny. Opóźnienie rozwojowe Finlandii w stosunku do Szwecji było tak znaczne, że chociaż w pierwszej fazie najazdy skandynawskie dotknęły przede wszystkim Wysp Alandzkich i oszczędziły plemiona lądowe, te ostatnie do połowy XII w. nie zdołały wytworzyć organizacji państwowej, a z kolei w ciągu XII i XIII w. uległy zaborom szwedzkim.

Odmienne potoczyły się losy Litwy. Położenie na uboczu od głównych szlaków ekspansji silniejszych sąsiadów uchroniło kraj ten od poważniejszych zniszczeń wojennych i pozwoliło na stopniowe kształtowanie się stosunków feudalnych. Rozpowszechnienie się w I tysiącleciu n. e. uprawy roli za pomocą sochy czy radła z żelaznym lemieszem stworzyło w klimacie korzystniejszym niż na północy poważne nadwyżki żywnościowe. Na przyspieszenie rozwoju wewnętrznego Litwinów wpłynęły także kontakty z wyższą kulturą Rusi kijowskiej. Na skutek tych okoliczności plemiona litewskie zaczęły w XI i XII w. wyprzedzać w postępie społecznym inne ludy bałtyjskie i fińskie, tworząc prężną potęgę militarną. W XIII w., kiedy załamała się ekspansja ruska, a najazdy krzyżackie zadwo docierały do granic Litwy, mieszkańcy jej mogli już wytworzyć silną, wczesnofeudalną organizację państwową, zdolną do skutecznego przeciwstawiania się obcym zaborom. Innym ludom, zamieszkującym wschodnie wybrzeża Morza Bałtyckiego, zabrakło czasu na osiągnięcie takiego etapu rozwojowego, zanim stały się łupem wyżej zorganizowanych sąsiadów⁴⁹.

THE PROBLEM OF THE DEVELOPMENT OF THE BALTIC AND WEST-FINNISH TRIBES IN THE EARLY MIDDLE AGES

Summary

As a result of research carried out in the last ten years, it has been necessary to revise the old view that the Baltic and Finnish peoples contributed in a small degree to the economic life of the Baltic sea region in the early Middle Ages. Nowadays it seems probable that in the first millenium the development of social and economic relations in Prussia and in Courland

⁴⁹ Lietuvos TSR Istorija, o.c. s.63 in; Heinrici, *Chronicon*, IV,c.6;XXIX c.l.

slightly differed from that of their Polish and Scandinavian neighbours. The general level of the continental Baltic tribes and especially of the West Finnish ones was a little lower.

The Prussian and the Couronian tribes grew rich, owing to the plenty of amber which as soon as in Antiquity was of high price and to their geographical situation along the trade routes between the North and the East. For this reason, as early as at the beginning of the 7th century, thus earlier than in the Slavonic territories, enterprising trade emporia (Truso, Wiskiauty, Grobina) arose there and their navigation developed.

According to G. L a b u d a, the German names of those times for the Baltic Sea: Eastmere, Östersjön, Ostsee, meant "the sea of the Aestii" — "the Aestii" was the name of the Baltic peoples then. The name of the Baltic sea itself and the probably Scandinavian name of Wolin: "Jóm, Jumne" originate from the Baltic languages as well. These data and the archaeological discoveries (boats from Bąkart and Braniewo) show the considerable development of the Baltic tribes' navigation. The amount of Scandinavian imported objects found there is explained by the high economic level reached by the Prussian and Couronian tribes living on the Baltic shores. That is also why both the peaceful and the military expeditions of the Scandinavians were more frequently directed there than towards the territories of West Slavonic peoples.

Beginning with the 10th century, these relations began to change. The rich "Memel culture" declined. The centres of the Prussian and Couronian peoples, situated on the Baltic shores, lost their importance. The Western Slavs and later the Finnish tribes outstripped the Baltic tribes in the field of navigation. The 11th—13th cent. chronicles described the Prussian territory as a poorly peopled and backward country when compared with Poland of that time. We cannot regard these descriptions only as propaganda as, for examples, the authors of *Lietuvos Istorija*, part I, and in some degree J. A n t o n i e w i c z do, because they are confirmed by other data. And so, for example, A d a m o f B r e m e n mentioned that the Prussians did not highly value metals, which shows that money was not in common use on their market. The following facts show that in the 12th and 13th cent. the Baltic peoples when compared with Poland, Ruthenia and the Scandinavian countries, were retarded in their social and economic development: in the second millenium pots were still hand-made, primitive vertical looms with weights were still in use, there were no potters' marks on the pottery, there were no larger urban centres and their political system was weak.

In the second millenium the East Baltic and the West Finnish tribes began to overtake quickly their cognate tribes. However, notwithstanding a considerable development of trade-exchange, the achievements in local smelting of the Letts and the development of navigation of the Livonian, Estonian and Finnish populations — still many features of retardation could be observed there. The process of separation of the craftsmen's production for sale took place there later than in the Slavonic territories. In the 11th century agriculture, especially as regards Finland, old methods of cultivation still existed and the political system of all these peoples, except for the Lithuanians, was on the level of first beginnings of state organisation.

To explain all these phenomena we must look for various reasons. The development of foreign trade and navigation was not accompanied by a gradual advance of productive forces in other fields, especially in agriculture. In the territories situated on the Baltic shores improved methods of permanent cultivation and of stockbreeding came into common use later than in the neighbouring southern and western areas, where a softer climate enabled full application of these methods. This, in turn, retarded the formation of early feudal relations of production in villages and the process of the origins of towns, on the basis of the existence of the additional product of agriculturists' work. Thus when in the 11th century the structure of the trade-exchange altered, such centres as Truso, Wiskiauty and others lost their importance having no sufficient support in the local market.

When all peoples living on the Baltic shores were still in the phase of "War Democracies", foreign invasions were not really dangerous for their development. However, in the 9th—11th

cent. early feudal monarchies arose in the Scandinavian countries, in Poland and in Ruthenia, while in the Baltic and Finnish territories this process was only beginning. From that time, the aggressiveness of the better organized neighbours restrained the possibilities of development of the West Baltic and Finnish peoples. Before feudal relations were finally established there, the Prussian, Lettish, Livonian and partly Estonian populations had become a booty of the German and Danish invasion, and the Finnish tribes along the Neva and the Swir rivers, as well as the Carelians had been subject to the inhabitants of Pskov and Novgorod. The retardation in Finland's development was still more distinct; here too the Swedish aggression, although of later date, brought about the conquest of this country at the end of the 13th century.

The history of Lithuania was different. Her geographical situation, aside from chief routes of expansion of stronger neighbours, saved this country from more considerable destruction and enabled a gradual formation of feudal relations there. The advance in the agricultural technique of the first millenium resulted in considerable food surpluses in this climate, more favourable than that on the Baltic Sea shores. Contacts with the rich culture of Ruthenia (on the Dnieper river) were also favourable for the acceleration of the development of Lithuania's inner organization. When, in the 13th century, the Ruthenian expansion gave way and the invasions of the Teutonic Knights were only approaching the frontiers of Samogitia, the Lithuanian community was already able to create a strong early feudal state organization, which could oppose foreign invaders. Other Baltic and West Finnish tribes had had no time left to reach this stage of development, before they became the booty of higher organized states.